

Харківський національний університет ім. В.Н. Каразіна

Історичний факультет

Кафедра історії стародавнього світу та середніх віків

**ПОЯСНЮВАЛЬНА ЗАПИСКА**

до дипломної роботи

бакалавра

На тему: **«Соціально-політичний розвиток Римської республіки у період з  
60-х до 30-х рр. I ст. до н. е.»**

Виконав: студент 4 курсу  
денної форми навчання  
напряму підготовки(спеціальності)  
032 – історія та археологія  
Петухов Віктор Віталійович

Керівник: д. і. н., проф.  
Сергєєв Іван Павлович

Рецензент:

Харків – 2024

## ЗМІСТ

|                                                                                                                           |    |
|---------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------|----|
| ВСТУП.....                                                                                                                | 3  |
| РОЗДІЛ I. Перший тріумвірат.....                                                                                          | 9  |
| 1.1. Формування та склад першого тріумвірату.....                                                                         | 9  |
| 1.2. Політичні та соціальні зміни в Римській республіці за часів першого тріумвірату.....                                 | 24 |
| 1.3. Роль Цезаря, Помпея та Красса в рамках першого тріумвірату.....                                                      | 28 |
| РОЗДІЛ II. Громадянська війна 49-45 рр. до н.е.....                                                                       | 33 |
| 2.1. Причини та передумови громадянської війни у Римській республіці.....                                                 | 33 |
| 2.2. Важливі події та битви під час громадянської війни.....                                                              | 37 |
| 2.3. Вплив громадянської війни на суспільство та політику Римської республіки.....                                        | 50 |
| РОЗДІЛ III. Другий тріумвірат.....                                                                                        | 53 |
| 3.1. Утворення та склад другого тріумвірату.....                                                                          | 53 |
| 3.2. Зміни в політичному та соціальному житті Риму в період другого тріумвірату.....                                      | 59 |
| 3.3. Роль Октавіана, Антонія та Лепіда у структурі другого тріумвірату та подальшому управлінні Римською республікою..... | 63 |
| ВИСНОВКИ.....                                                                                                             | 69 |
| СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ.....                                                                             | 71 |
| РЕЗЮМЕ.....                                                                                                               | 77 |
| SUMMARY.....                                                                                                              | 78 |

## ВСТУП

**Актуальність теми дослідження** полягає у вивченні впливу соціально – політичного фактору розвитку Римської республіки епохи переходу від республіки до імперії. Римська республіка була родоначальницею багатьох цивілізацій. Через призму цієї теми можна прослідкувати зародження сучасного цивілізованого світу.

Зародження та розвиток республіки з переходом в імперію є складним процесом, в якому діяли різні сили держава та її інституції, військові, промисловці, селяни, тощо. Головне значення в розвитку Римської республіки 60 – 30 рр. до н.е. мала діяльність держави, яка не дивлячись на крахи та падіння, змогла переродитись на імперію.

**Об'єктом дослідження** є соціально-політичний розвиток Римської держави 60-х – 30-х рр. до н.е.

**Предметом** - суспільно–політична діяльність держави та її представників в період кризи Римської республіки.

**Метою дослідження** є вивчення розвитку соціально-політичного фактору у житті Римської республіки. Дана мета передбачає вирішення наступних наукових завдань:

- Дати історичний аналіз соціально-політичному аспекту в розвитку Римської республіки 60 – 30 рр. до н.е.;
- Сконцентрувати увагу на першому та другому тріумвіраті та дати їм порівняння;
- Визначити особливості структури та ролі тріумвіратів в подальшій історії Римської республіки;
- Дати характеристику причинам краху Римської республіки;

**Хронологічні межі дослідження** охоплюють період з 60-х до 30-х рр. I ст. до н.е. Нижньою хронологічною межею є 60 рр. I ст. до н.е., який збігається з утворенням першого Тріумвірату, а саме від виборів консулів влітку 60 рр. I ст.

до н.е. Верхньою хронологічною межею є кінець 30-х рр. I ст. до н.е., а саме розгромом Антонія у 31 р. до н.е.

**Територіальні рамки дослідження** охоплюють Римську республіку в період 60 – 30 рр. I ст. до н.е. Територіальні межі в дипломній роботі мають мінливий вигляд. З моменту створення першого тріумвірату кордон республіки постійно змінювався. Прикладом таких змін є компанія Цезаря в Галлії, похід Антонія до Вірменії та Парфії, а також військова компанія Октавіана в Іллірію. Загалом територіальний кордон відповідає карті пізнього республіканського періоду.

**Історіографія питання** є дуже ґрунтовною. Основу дипломної роботи складають дослідження радянських та пострадянських авторів.

В. С. Сергєєв у праці «Другий Тріумвірат та занепад Римської республіки»<sup>1</sup> аналізує причини, що призвели до виникнення та занепаду Другого Тріумвірату, включаючи вплив зовнішніх факторів, конфлікти внутрішньої політики та роль ключових фігур.

О. Б. Єгоров у книзі «Рим на грани епох. Проблемы рождения и формирования принципата»<sup>2</sup> розглядає ключові аспекти формування принципата в Римській імперії. У цій книзі автор аналізує фактори, що привели до створення принципату, розглядає роль видатних політичних лідерів, таких як Октавіан Август і досліджує реформи, що були введені для забезпечення стабільності та управління імперією.

А. В. Ігнатенко у праці «К вопросу о политическом режиме в Риме в эпоху перехода от республики к монархии»<sup>3</sup>, досліджує період переходу в римській державі від республіки до імперії або монархії. Цей період пов'язаний безпосередньо з Октавіаном Августом та змінами в політичній системі Риму.

---

<sup>1</sup> Сергеев В. С. Очерки по истории древнего Рима. Ч. 1. М., 1938.

<sup>2</sup> Егоров А. Б. Рим на грани эпох. Проблемы рождения и формирования принципата. Л.: Изд-во ЛГУ, 1985. 225 с.

<sup>3</sup> Игнатенко А. В. Древний Рим: от военной демократии к военной диктатуре: (историко-правовое исследование). Свердловск: Изд-во Свердловского юридич. ин-та, 1988.- 160 с.

Також цінною є її праця «Древний Рим: от военной демократии к военной диктатуре: (историко-правовое исследование).»

С. Л. Утченко<sup>1</sup> багато років досліджував проблеми ідеології, соціально-економічної та політичної історії Давнього Риму, це дозволило йому детально вивчити багато аспектів життя Давнього Риму III-I ст. до н. е., показати кризу Республіки з різних боків.

З історіографії останнього десятиліття я можу виділити працю О. Б. Єгорова «Юлій Цезар. Політична біографія»<sup>2</sup>. В якій яскраво описано не лише політична та соціально-економічна діяльність Цезаря, але і психологічний аспект його становлення, як державоуправлінця.

Також фундаментальною є робота М. І. Карєєва «Монархії Стародавнього Сходу та греко-римського світу: нарис політичної, економічної та культурної еволюції Стародавнього світу під пануванням універсальних монархій»<sup>3</sup>, робота написана з боку економічного погляду на політичне та соціальне життя держави.

По-справжньому фундаментальною роботою є праця британського історика Рональда Сайма<sup>4</sup>. Він провів поглиблене дослідження структурних змін у давньоримській політиці та суспільстві у другій половині I століття до н.е. - на початку I століття н.е.

**Джерела.** Джерельна база досліджуваного періоду доволі велика, вона дає змогу повною мірою вивчити всі соціально-політичні події, що відбувалися в пізній республіці. Завдяки чому відкривається великий простір для вивчення й аналізу робіт античних авторів.

Порівняльні життєписи Плутарха<sup>5</sup> допомагають нам детально дізнатись про тогочасні персоналії і проаналізувати їх життєвий шлях.

<sup>1</sup> Утченко С. Л. Древний Рим. События. Люди. Идеи. М.: Изд-во «Наука», 1969. С. 316.

<sup>2</sup> Егоров А. Б. Юлий Цезарь. Политическая биография. Санкт-Петербург.: Нестор-История, 2014. 548 с.

<sup>3</sup> Кареев М.И. Монархии Древнего Востока и греко-римского мира: очерк политической, экономической и культурной эволюции Древнего мира под господством универсальных монархий. М.: гос. пуб. ист. б-ка России, 2015. 480 с.

<sup>4</sup> Ronald Syme. The Roman Revolution // Oxford at the clarendon press, 1939.- pp. 568.

<sup>5</sup> Плутарх. Сравнительные жизнеописания в двух томах, М.: Наука, 1994.

Веллей Патеркул і його «Римська Історія»<sup>1</sup>, а саме друга книга, про події громадянської війни та двох тріумвіратів може нам показати базові відомості про ці події. Але ж не будемо забувати, що Веллей не був істориком, та і його «Історія» була написана спеціально для Вініція коротким і зручним посібником з загальної римської історії, таким чином це не просто перелік певних подій, а більш опис історичних персонажів з їх перевагами та недоліками.

Аврелій Віктор<sup>2</sup>, який писав про Октавіана з боку викладення своєї точки зору на біографію даної особи. Ідеалом Аврелія є рабовласницька Римська держава на чолі з освіченим імператором, ставлеником сенаторських кіл.

Гай Светоній Транквілл у роботі "Життя Дванадцяти Цезарів"<sup>3</sup> описує не лише біографічні дані історичних персоналій, а і аналізує історичні події, що відбулися за часи їх правління.

"Історія Риму"<sup>4</sup> Діона Кассія є дуже важливим джерелом, бо автор у написанні використовував різноманітні джерела, в тому числі і офіційні документи. Його оповідь описує детально досліджувані факти, охоплює широкий спектр тем, політичний, соціальний та військовий фактори.

Апіан Олександрійський і його "Громадянські війни"<sup>5</sup>, Ніколай Дамаський<sup>6</sup>, який писав про життя Цезаря Августа та його виховання, помістивши у свої книги, як власні спогади так і описи його попередників. Марк Анней Лукан<sup>7</sup> і його поеми про громадянську війну дуже яскраво описують дані події у прозі. Також найважливішими джерелами є Записки Гая Юлія Цезаря<sup>8</sup> про Гальську війну, в яких він в точності та стислості описував події завоювання Галії

<sup>1</sup> Веллей Патеркул. Римская история. — Воронеж: Изд-во Воронеж. ун-та, 1985. — 211 с.

<sup>2</sup> Секст Аврелий Виктор. О Цезарях // Вестник Древней Истории-1964. №3. С. 229-230

<sup>3</sup> Гай Светоний Транквилл. Жизнь двенадцати цезарей. М.: Наука, 1993.

<sup>4</sup> Дион Кассий. Римская история / Перевод Н. Н. Трухиной.

<sup>5</sup> Аппиан Александрийский. Римская история. М.: Ладомир, 2002.

<sup>6</sup> Николай Дамасский. О жизни Цезаря Августа и о его воспитании // Вестник древней истории. 1960. № 4.

<sup>7</sup> Марк Анней Лукан. Фарсалия, или поэма о гражданской войне. М.: Научно-изд. центр. «Ладомир» — «Наука», 1993.

<sup>8</sup> Записки Юлиа Цезаря и его продолжателей о Галльской войне, о Гражданской войне, об Александрийской войне, об Африканской войне. — М.: Научно-издательский центр «Ладомир» — «Наука», 1993.

58 -50 рр. до н.е. В додаток у нашому користуванні перебувають оповіді та листи Марка Туллія Цицерона<sup>1</sup>, знаменитого оратора та філософа, у яких дається поглиблена характеристика політичного життя Риму досліджуваного періоду.

**Методологічну основу роботи склали** найважливіші принципи історичної науки - історизм, наукова об'єктивність, системність. На підставі принципу історизму в роботі дано аналіз соціально- політичного розвитку Римської республіки 60 – 30 рр. до н.е. Застосування принципу історизму привело до вивчення досліджуваного явища соціальних чинників розвитку Римської республіки в контексті історичної ситуації. На підставі принципу наукової об'єктивності в дослідженні вивчається соціально – політичний розвиток Римської республіки розглянута як явище, що розвивається на основі об'єктивних закономірностей, показана в процесі свого виникнення, розвитку та зміни під впливом інших явищ епохи. Я використовую підхід комплексного вивчення фактичного матеріалу з історії античності для розгляду теми. Дослідження спирається на описовий, проблемно-хронологічний, структурний, кількісний і порівняльно-історичний методи.

Історико-описовий метод дозволяє розкрити і вивчити на базі літератури і джерел фактичний матеріал по темі.

Завдяки проблемно-хронологічному методу, були розкриті окремі проблеми дослідження (вплив політики тріумвірату, громадянська війна 49 – 45 років до н.е., розпад республіки) в хронологічній послідовності.

Системно-структурний метод дозволяє побачити римське суспільство в процесі розвитку як систему, що володіє складною структурою.

Порівняльно-історичний метод дає можливість провести порівняльний аналіз соціальної політики Римської держави.

**Структура роботи.** Робота складається зі вступу, трьох розділів, висновків, списку використаних джерел та літератури. У першому розділі було розглянуто

---

<sup>1</sup> Туллий Цицерон М. Три трактата об ораторском искусстве/Пер. с лат. Ф.А. Петовкого, И.П. Стрельниковой, М.Л. Гаспарова/Под ред. М.Л. Гаспарова. – М.: Научно издательский центр «Ладомир», 1994, 475 с.

період Першого тріумвірату, що мав характер формування соціально-політичних передумов розгортання наступних подій, особливості створення першого тріумвірату та його подальша діяльність тріумвірів. Другий розділ описує період громадянської війни 49-45 рр. до н.е., що відіграла ключову роль у майбутньому Стародавнього Риму. Третій розділ містить в собі опис подій Другого тріумвірату. Він має найважливіше значення в контексті соціально-політичного розвитку Риму в 60-30 роках до н.е. Умови створення тріумвірату та подальша діяльність тріумвірів мали далекоглядні наслідки для всієї наступної римської історії.

## РОЗДІЛ І.

### ПЕРШИЙ ТРІУМВІРАТ

#### 1.1. Формування та склад першого тріумвірату.

Для більш детального розуміння сутності та особливостей соціально-політичного розвитку Римської республіки у період з 60-х до 30-х рр. I ст. до н. е, необхідно розглянути сутність такого поняття як «тріумвірат». Відповідно до словника іншомовних слів це «союз трьох впливових політичних і військових діячів (тріумвірів) у Стародавньому Римі, що призначалися або обиралися із спеціальною метою». Саме від особливостей формування та складу першого тріумвірату Стародавнього Риму залежали особливості соціально-політичного розвитку досліджуваного нами періоду<sup>1</sup>.

Для того, щоб зрозуміти одну з причин утворення Першого тріумвірату, варто розглянути особливості римського суспільства, ще до початку досліджуваного нами періоду.

Ще у середині II ст. до н. е. розгорнулася політична боротьба серед представників аристократії у сенаті. Таким чином сенат було поділено на два політичні угруповання : популярів та оптиматів. Більш вагомий вплив мали оптимати, метою котрих було обмеження повноважень народних зборів і плебейських трибунів, і тим самим розширити повноваження сенату. Кінцевою ціллю було саме трансформація політичного устрою, щоб доступ до отримання посад мали лише представники аристократів<sup>2</sup>.

Щодо популярів то вони були представлені у меншості. Їх політична діяльність базувалася на збереженні виборних республіканських інститутів, з

---

<sup>1</sup> Тріумвірат. Словник іншомовних слів. URL: <https://www.jnsm.com.ua/cgi-bin/u/book/sis.pl> (дата звернення: 18.04.2024).

<sup>2</sup> Егоров А. Б. Рим на грани эпох. Проблемы рождения и формирования принципата. Л.: Изд-во ЛГУ, 1985. 225 с.

метою захисту прав громадян. Електоральним полем популярів були широкі маси, бо вбачали в них захисників своїх прав і свобод<sup>1</sup>.

Дане політичне загострення не обійшлося без протистояння. Так між лідерами оптиматів та популярів, Луцієм Суллою та Гаєм Марієм відповідно, відбулося протистояння, яке переросло у громадянські війни у 80-рр. до н.е. Дане протистояння в результаті завершилося перемогою Сулли разом з оптиматами та масовими вбивствами популярів. Як результат було встановлено диктатуру Сулли, яка передбачала ніби як відновлення республіканського ладу. Але по факту, це було військове захоплення влади та відповідно встановлення диктатури. За час його правління було розширено повноваження сенату, а після його смерті, на чолі з оптиматами повернув собі владу<sup>2</sup>.

Політичне загострення все одно продовжувалося, бо проти оптиматів активно виступали різні верстви суспільства. Дана ситуація утворила нестабільну політичну обставину. Як результат в 63 до н. е. не вдався політичний заколот Катіліни, який не був реалізований через Цицерона, що був лідером оптиматів. Серед учасників зазначають також були і майбутні триумвіри, а саме Марк Красс та Юлій Цезар<sup>3</sup>.

Як бачимо, основним підґрунтям до утворення першого тріумвірату була саме політична нестабільність. Мотивами побудови такого союзу, очевидно, стало те, що у 60 р. до н.е. склалася ситуація, за якої три впливові лідери - Помпей, Цезар і Красс на тлі невдоволення діями сенату побачили одне в одному джерело взаємовигідної підтримки. За інформацією Діона Касія: «Помпей був невдоволений тим, що після вдалого походу сенат відмовив нагородити його ветеранів земельними наділами, а його самого рекомендувати на посаду консула

---

<sup>1</sup> Игнатенко А. В. Древний Рим: от военной демократии к военной диктатуре: (историко-правовое исследование). Свердловск: Изд-во Свердловского юридич. ин-та, 1988. С.160.

<sup>2</sup> Смирин В. М. О политической позиции Цицерона в годы сулланской диктатуры (опыт разбора ранних речей) ВДИ. 1958. № 4.

<sup>3</sup> Игнатенко А. В. Указ. соч. С.160.

на наступний рік»<sup>1</sup>. Тоді ж з провінції Далека Іспанія повернувся Цезар, який був там намісником після претури у Римі. Цезар почав добиватися консульства, але зустрів протидію сенаторів. Красс, представляючи інтереси вершників, був незадоволений сенатським законом про слідство щодо суддів, яких підозрювали в хабарництві. Крім того, він хотів за рахунок авторитету Помпея та Цезаря стати провідною політичною фігурою. «Красс представляв», каже Светоній, «що його походження і багатство повинні поставити його вище за всіх»<sup>2</sup>.

Як бачимо, у кожного була своя особиста причина об'єднатися, усвідомлюючи, що він не зможе досягти цього поодиночку. Отже, у 60 р. до н. е. троє чоловіків об'єднали свої ресурси, відклали особисті розбіжності (Красс, хоча і був одним із найбагатших людей у Римі, насправді зневажав Помпея) і захопили контроль над державою; однак, попри добрі наміри та особисті досягнення в стороні, союз був у кращому випадку слабким. Один із трьох зрештою піднявся над іншими і став диктатором і це був Гай Юлій Цезар<sup>3</sup>.

Окрім соціальних та політичних факторів утворення першого тріумвірату варто звернути увагу і на персональний фактор формування першого тріумвірату. Щодо особистості Помпея. То його військова кар'єра розпочалася ще за часів Сулли. У 83 року до н. е. Сулла висадився у Брундізії, і Помпей поспішив з'єднатися з ним. Сулла привітав Помпея та нагородив його титулом. На початку 82 р. до н. е. Сулла поділив свої війська на дві групи. У той час як Луцій з основними силами почав наступ на Рим з Південного Сходу Латинською дорогою, Помпей був направлений Цизальпійської Галії для боротьби з консулом Гнеєм Папірієм Карбоном. Загальне керівництво сулланськими військами

---

<sup>1</sup> Дион Кассий. Римская история / Перевод с англ. С.Э. Таривердиевой / Кн. 37. –

Режим доступа: <http://ancientrome.ru/antlittr/t.htm?a=1276986294>

<sup>2</sup> Светоний. Божественный Юлий // Перевод М.Л. Гаспарова / Гл. 20 – 30. – Режим доступа: <http://ancientrome.ru/antlittr/t.htm?a=1354635514>

<sup>3</sup> Donald L. Wasson. First Triumvirate. URL: [https://www.worldhistory.org/First\\_Triumvirate/](https://www.worldhistory.org/First_Triumvirate/) (дата звернення: 18.04.2024).

здійснював Квінт Цецилій Пій, а Помпей виконував допоміжні функції (ймовірно, командував кавалерією). Біля Сполеція Помпей з'єднався з Крассом і розбив Гая Карріну, після чого він утік до Сполеції. Гней обложив місто, але вночі під час дощу Карріна втік із міста<sup>1</sup>. Незабаром Помпей організував успішну засідку на війська Гаю Марція Цензоріна, який проривався до Пренесті<sup>2</sup>. Марцій утік із поля бою, після чого більшість його солдатів збунтувалося і розійшлося.

У грудні Помпей отримав розпорядження переправитися в Африку, де маріанці, мавши велику популярність Гая Марія, зібрали 27 тис. солдатів та заручилися підтримкою нумідійського узурпатора Гіарби<sup>3</sup>. Помпей залишив у Сицилії Гая Меммія і розділив свої війська на дві частини, які висадилися в качку і в околицях руїн Карфагена. Дізнавшись про швидке висадження великої армії Помпея, солдати-маріанці почали дезертувати, і командувач Гней Доміцій Агенобарб вирішив дати бій, доки вони не розбіглися остаточно.

Перемоги Помпея насторожили диктатора, і він наказав йому розпустити свої війська і повернутися до Риму у приватному статусі. Проте полководець відмовив Суллі, а солдати його повністю підтримали. Невдовзі після повернення з Африки Помпей зажадав декларації про тріумф. Диктатор довго не дозволяв Помпею, посиляючись на традицію відмовляти в тріумфі полководцям, які не засідали в сенаті, але зрештою поступився.<sup>4</sup>

Наступним кроком, який зробив Помпея більш впливовим, стала Серторіанська війна. Це військовий конфлікт між прихильниками Сулли, який захопив владу в Римі, з одного боку, і маріанцями на чолі з Квінтом Серторієм – з іншого, який перебував на території Римської Іспанії й став частиною римських громадянських воєн I ст. до н. е.<sup>5</sup>

<sup>1</sup> Leach P. Pompey the Great. London - New York: Routledge, 1978. P. 26.

<sup>2</sup> Там само. P. 27.

<sup>3</sup> Там само. P. 29-30

<sup>4</sup> Seager R. Pompey the Great: a political biography. 2nd ed. Malden, MA Oxford: Blackwell, 2002. P. 28.

<sup>5</sup> Игнатенко А. В. Указ. соч. 88 – 98 с.

Режиму Сулли довелося зосередити проти Серторія величезні сили, близько 130 тисяч воїнів. З 79 р. до н.е. ними командував Квінт Пій, до якого в 76 р. приєднався Помпей. Серторій, використовуючи партизанську тактику та винятковий вплив на корінне населення Іспанії, налагодив ефективну оборону, періодично здобувши перемоги над ворогом. У 73 р. до н.е., Серторій був убитий змовниками. Це викликало розкол у стані бунтівників і послабило їх. Як результат Помпей легко здобув перемогу у вирішальній битві<sup>1</sup>.

Помпей прибув до Італії на початку 71 р. до н. е., коли Красс завершував придушення повстання. Красс був проти прибуття полководця з Іспанії, оскільки сподівався закінчити придушення повстання самотійно, але сенат все ж таки викликав Помпея з Іспанії. Попри вирішальну роль Красса в придушенні повстання, Помпей перехопив і розбив останній великий загін рабів і надалі стверджував, що він поставив крапку в придушенні повстання.<sup>2</sup>

Після завершення повстання Гней став домагатися собі тріумфу за іспанську кампанію, і навіть представництва. Право на тріумф було надано без зволікань, у той час як Красс отримав право лише на овацію і, як наслідок, заздрив великим почестям, які дісталися Помпею.<sup>3</sup>

Найважливішою подією консульства Помпея стало відновлення повноважень народних трибунів обсягом до реформ Сулли. Помпей обіцяв провести подібний закон ще до вступу на посаду, і на початку консульства його ініціативу підтримав Красс.<sup>4</sup> Попри численність сулланців у сенаті, вони не заперечували проти скасування цього встановлення диктатора. Незабаром, за свідченням Плутарха, відносини між Помпеєм та Крассом погіршилися. Втім, Френк Едкок вважає, вказівки античних авторів про ворожнечу та суперництво

---

<sup>1</sup> Игнатенко А. В. Указ. соч. С. 93- 104.

<sup>2</sup> Sertorius and Spartacus . Cambridge Ancient History. 2nd ed. Volume IX: The Last Age of the Roman Republic, 146–43 BC. Cambridge: Cambridge University Press, 1992. P. 222-223.

<sup>3</sup> Seager R. Pompey the Great: a political biography. 2nd ed. Malden, MA. Oxford: Blackwell, 2002. P. 36.

<sup>4</sup> Ibid. P. 37.

між двома політиками неправдивими, через вплив на римську історичну традицію політичної пропаганди на той час<sup>1</sup>.

Після консульства Помпей мав приватний характер життя до 67 р. до н. е., коли були прийняті два закони його прихильника Габінія. Перший закон, про відгук Лукулла з Азії, де велася війна з Мітрідатом, другий закон, про призначення головнокомандувача для звільнення моря від піратів. Погляди всіх звернулися на Помпея, для якого, власне, і був запропонований згаданий закон.

У тому ж 67 р. до н. е. відбулася велика експедиція римлян на чолі з Помпеєм спрямована проти піратів. При цьому за законом Помпею було надано надзвичайні повноваження та кошти: 120 тис. військ, 500 військових судів, 144 млн. сестерцій. Помпей діяв рішуче і зумів очистити море від піратів. У 66 р. до н. е. народні збори прийняли закон Манілія, запропонований народним трибуном Гаєм Манілієм, що передбачав відкликання Лукулла зі Сходу та передачу головного командування у війні з Мітрідатом Гнею Помпею<sup>2</sup>. При цьому Помпею було знову надано надзвичайні повноваження, а також довірено право оголошувати війну й укладати мир<sup>3</sup>.

Зібравши сильне військо й уклавши союз із парфянами, Помпей навесні 66 р. до н. е. вдерся до Понтійського царства. Мітрідат мав військо в 33 тис. воїнів, проте він шукав миру з Римом. Проте умови Риму були неприйнятними. У битві на річці Лік, Помпей завдав Мітрідату поразки<sup>4</sup>. Понтійці втратили близько 10 тис. воїнів. Мітрідат відступив до верхів'я Євфрату. Перезимувавши в Діоскурадї, подався до Боспорського царства. Мітрідат не був зламаний і мав

---

<sup>1</sup> Schettler R. G. Review: Marcus Crassus, Millionaire by F. E. Adcock // The Classical World. 1970, May. Vol. 63, No. 9. P. 309

<sup>2</sup> История Древнего Рима. 3-е изд / Под ред. В. И. Кузицина. М.: Высшая школа, 1994. 366 с

<sup>3</sup> Leach J. . Pompey the Great. London-New York: Routledge, 1978. P.75

<sup>4</sup> Ibid. P 80-82.

намір, обійшовши Понт, розпочати похід до Італії, пройшовши через Фракію та Альпи<sup>1</sup>.

Помпей, припинивши переслідування Мітрідата, подався до Вірменії й досяг Арташата. Тут до нього приєднався Тигран Молодший, який сподівався після скидання батька отримати від римлян вірменську корону. Тоді Тигран II особисто прибув у римський табір і домігся укладання світу ціною поступки багатьох своїх завоювань і сплати 6 тис. талантів як контрибуцію. За Арташатським світом 66 р. до н. е. він утримав під своєю владою ядро вірменських земель і частину відвойованих у парфян територій, але визнав себе «другом і союзником римського народу»<sup>2</sup>.

Після перемог Сході Помпей розраховував отримати друге консульство. Після розгрому Катіліни в Римі й Італії як популярні, так і сенатська знать стереглися повернення східної армії Помпея. Причина тривоги була обумовлена тим, що Помпей з його легіонами можуть насильно захопити владу в державі. Проте Помпей розсіяв ці побоювання, і в 62 р. до н. е. прибувши в Італію він розпустив свої війська. Також необхідно враховувати той факт, що після пригнічення змови Катіліни політичний стан в державі не був сприятливим для встановлення диктатури. Сенатська аристократія, яка так боялася Помпея, після розпуску війська зробила усе, щоб принизити відомого полководця. Помпей, який мав низку перемог над різними родами царів, та влаштував справи в східних провінціях, був під загрозою втрати авторитету, через те, що сенат загрожував визнати недійсними його розпорядження на Сході. Тому для того щоб ефективно протистояти сенатській олігархії, Помпей, склав угоду з найбільш впливовими політичними діячами – Крассом і Юлієм Цезарем<sup>3</sup>.

---

<sup>1</sup> Leach J. Op. cit. P. 80 - 82

<sup>2</sup> История древнего мира. 3-е изд. Кн. 2. Расцвет древних обществ / Под ред. И. М. Дьяконова, В. Д. Нероновой, И. С. Свенцицкой. М.: Наука, 1989. С. 392.

<sup>3</sup> Егоров А. Б. Указ. соч. С. 283- 289.

Щодо особистісного фактора Марка Луцинія Красса, то він бажав збільшити свої владні можливості та здобути намісництва в провінції.

Після смерті Сулли у 78 р. до н. е., Красс завоював величезну популярність успішними війнами. На відміну від Помпея, Красс зумів швидко здобути репутацію доброзичливої і чуйної людини, яка знає всі справи в Римі й завжди готова допомогти розв'язувати різні проблеми. Завдяки цілеспрямованому зануренню у цивільні справи та наявності великих фінансових ресурсів Красс невдовзі досяг успіху й приблизно рівного впливу з Помпеем<sup>1</sup>. Він часто виступав публічно і робив це дуже успішно, перш за все завдяки прикладеним зусиллям.<sup>2</sup>

У той час, як більшість сенаторів інвестувало в землю сільськогосподарського призначення, Красс брав активну участь в угодах з міською нерухомістю, торгував висококваліфікованими рабами, вкладав гроші в шахти та брав участь у системі відкупку податків у провінціях.<sup>3</sup>

В 73 р. до н.е. вся Італія була охоплена повстанням рабів та гладіаторів. Командувач повстанцями фракієць Спартак здобув низку масштабних перемог над військами республіки. Сенат був стривожений діями повстанців, була потреба в людині, якій можна було б довірити цю боротьбу. Але на даний момент усі найкращі римські полководці не знаходилися в Італією: Помпей воював в Іспанії, Лукулл воював у Малій Азії. Свої послуги запропонував Красс. Сенат доручив виконати цю важливу місію.<sup>4</sup> Отримавши посаду претора, Красс, з шістьма новими легіонами на додаток до двох консульських легіонів Геллія та Лентула.

Коли війська Спартака знову просувалися північ, Красс розташував 6 легіонів на межі регіону. Під час одного із боїв вони здобули перемогу. Близько 6 тис. повстанців полягло на полі бою, а 900 людей потрапили до полону. Потім

---

<sup>1</sup> Плутарх. Сравнительные жизнеописания. М.: Наука, 1994. С. 580-582.

<sup>2</sup> Марк Туллий Цицерон. Об ораторе // Три трактата об ораторском искусстве. М.: Ладомир, 1994. С. 75-77.

<sup>3</sup> Leach J. Op. cit. С.75-76

<sup>4</sup> Плутарх. Указ. соч. С.591-592.

Красс, надіслав 2 легіони під керівництвом Муммія, проводити маневри поряд з армією Спартака, але був наказ не вступати в бій з повстанцями. За можливістю, Муммій, який з неповагою ставився до рабів, ослухався, та напав на загони Спартака, і згодом був розгромлений. Військо зазнало поразки та було деморалізовано.<sup>1</sup>

Для того, щоб навести в них порядок, Красс використав давньоримський звичай, а саме було страчено кожного десятого легіонера - децимацією. Вцілілих солдатів Муммія вишикували і розбили на десятки, кожна десятка кидала жереб, і того, на кого він випав, стратили його є дев'ять товаришів. Після таких дій солдатська дисципліна та бойовий дух різко зросли.<sup>2</sup>

Заколотники робили успішні рейди проти римських загонів, поки Красс не здобув над ними перемогу. Спочатку він розбив 10-тисячний загін, що стояв окремим табором, а потім і основні сили під командуванням Спартака. Спартак був вимушений восени 71 року до н. е. відступити на південь через Луканія до Мессіни, що розташована біля протоки, що поділяє Італію з Сицилією.<sup>3</sup>

Красс вирішив закрити армію повсталих на Регійському півострові. За невеликий проміжок часу солдати викопали широкий, т. зв. рів довжиною більш ніж лінія Красса, тим самим було перекрито перешийок. Спартак зумів вирватися з пастки, так в одну із зимових ночей повсталі засипали частину рову і перейшли його<sup>4</sup>.

---

<sup>1</sup> Горончаровский В. А. Спартакoвская война: восставшие рабы против римских легионов. Санкт-Петербург.: Петербургское Востоковедение, 2011. С. 119-125.

<sup>2</sup> Там само. С.113.

<sup>3</sup> Там само. С.116.

<sup>4</sup> Аппиан. Гражданские войны. I. 119. Римские войны. Санкт-Петербург, «Алетейя», 1994 (редактор перевода Л. Ю. Лукомский); Аппиан Александрийский. Римская история. М., «Наука», 1998. <https://ancientrome.ru/antlitrt/t.htm?a=1468001000#119> (дата звернення 09.05.2024).

Придушення цього повстання стало найважливішим військовим досягненням Красса як полководця протягом усього його життя. Влітку 71 року до н. е., невдовзі після овації, Красс був обраний разом із Помпеєм консулами<sup>1</sup>. Найважливішою подією консульства Помпея та Красса стало відновлення повноважень народних трибунів обсягом до реформ Сулли.

Інше важливе питання, про реформу спеціалізованих судів. Тепер на одну третину суди склалися з сенаторів, на другу з вершників, а на третю з ерарних трибунів (заможних громадян, які не потрапляли в категорію вершників)<sup>2</sup>. Це рішення характеризується як компромісне або як популістська поступка. Проте реформа надовго усунула одне з основних джерел розбіжностей у суспільстві<sup>3</sup>.

Окрім реформування та досягнення перемог Красс поповнював свої багатства за допомогою маніпулювання та продажу нерухомості у Римі, змушуючи людей продавати їх дешевше, ніж вони коштували. Красс зміг сформувати потужні зв'язки з іншими римськими бізнесменами з класу еквітів. Але з часом вони натрапили на неприємності, зробивши занадто високі ставки на державні податкові контракти, і раптом не змогли повернути гроші ні Сенату, ні Крассу. Ці люди підійшли до Красса і попросили допомоги. Красс хотів повернути свої гроші і відмовився звільнити їх від боргів перед ним. Однак, доки Сенат також відмовлявся дозволити їм вийти з податкових контрактів, ці люди також ніколи не зможуть заплатити Крассу. У результаті Красс звернувся до сенату з проханням скоротити податкові контракти. Подібно до того, як Сенат хвилювався через популярність Помпея, він також був стурбований економічною могутністю Красса. І, так само як вони активно виступали проти Помпея, вони також виступали проти Красса і відмовилися виконати його прохання. Отже, у 60 р. до н. е. Красс шукав спосіб обійти відмову Сенату співпрацювати. В ідеалі він

---

<sup>1</sup> Broughton T. *Magistrates of the Roman Republic*. New York: American Philological Association, 1952. Vol. II. P 126.

<sup>2</sup> Циркин Ю. *Гражданские войны в Риме. Победённые*. СПб.: Издательство СПбГУ, 2006. С.150-151.

<sup>3</sup> *Cambridge Ancient History*. Cambr.: Cambridge University Press, 1976. P.226

хотів, щоб у Сенаті був хтось, хто б підтримав його прохання: хтось із достатньою владою та впливом, щоб перекреслити їхню ворожість до нього.<sup>1</sup>

І щодо ключової персони першого тріумвірату – Юлія Цезаря. На відміну від Помпея та Краса, становлення Цезаря мало більше політичний характер.

У 71 або в 72 р. до н.е Цезар перемагає під час виборів у військові трибуни. На початку 69 р. до н. е. Цезар отримав посаду квестора, що надало йому гарантоване місце в сенаті.<sup>2</sup> Свої обов'язки Цезар виконував знаходячись у провінції Далека Іспанія. Деталі його місії невідомі, хоча зазвичай квестор у провінції займався фінансовими питаннями<sup>3</sup>.

У 66 р. до н. е. Цезаря обирають курульним, до обов'язків котрого належала організація муніципального повсякденного життя, а саме: будівництва, транспорту, торгівлі. Цезар мав намір продемонструвати на Римських іграх рекордну кількість гладіаторів.<sup>4</sup> Але Цезар все ж таки підкорився обмеженням щодо кількості гладіаторів, але надав всім срібні обладунки, що особливо запам'яталося римлянам.

У 64 р до н. е. Цезар очолював кримінальний суд у справах про розбої, що супроводжувалися вбивством. Під час його головуванням в судах було засуджено багато учасників проскрипції Сулли. Хоч і існував Закон, який не дозволяв вести кримінальне переслідування проти них. Незважаючи на активну діяльність Цезаря, Катіліна виявився повністю виправданим і зміг висунути свою кандидатуру в консули наступного року.<sup>5</sup>

---

<sup>1</sup> How the First Triumvirate changed ancient Rome. URL:

<https://www.historyskills.com/classroom/ancient-history/anc-1st-triumvirate-reading/> (дата звернення: 18.04.2024).

<sup>2</sup> Gelzer M. Caesar: Politician and Statesman. Harvard University Press, 1968. P. 31.

<sup>3</sup> Billows R. Julius Caesar: The Colossus of Rome. London; New York: Routledge, 2009. P. 79–80.

<sup>4</sup> Голдсуорси А. Юлий Цезарь: полководец, император, легенда. М.: Эксмо, 2007. С. 133-143.

<sup>5</sup> Этьен Р. Цезарь. М.: Молодая гвардия, 2003. С. 73.

У 63 р. до н. е., після свого провалу на виборах Катіліна знов зробив нову спробу захоплення влади. Про вірогідну причетність Цезаря до змови велись активні спори, але надійних свідчення так і не знайдено. У дні кульмінації кризи Катул і Пізон вимагали від Цицерона заарештувати Цезаря за співучасть у змові, але безуспішно.<sup>1</sup> На думку Е. Голдсуорсі, до 63 р. до н. е. Цезар мав шанси на законні способи отримання нових посад і не був зацікавлений в участі у змові.<sup>2</sup>

Влітку 60 р. до н. е. Цезар мав надію прийняти участь у виборах консулів на, через те що він досяг мінімального віку для обіймання нової посади і пройшов усі попередні магістратури в системі *cursus honorum*.<sup>3</sup>

Враховуючи всі ці обставини для Цезаря ключовим в утворенні тріумвірату було розширення політичного впливу та пошук консульства.

Таким чином в 60 р. до н.е. було укладено таємну угоду між Помпеем, Цезарем і Крассом, з ініціативи Цезаря, який примирив давніх політичних суперників. Союз Помпея, Красса та Цезаря вважається іноді кінцем республіки та початком монархії. Але ці угоди були короткострокові і ставили широких політичних цілей. Угода 60 р до н .е . спочатку цілком певні цілі: консулат Цезаря, затвердження всіх заходів Помпея Сході, проведення законів, які забезпечували політичний вплив Цезаря і Красса. Але загострення політичної боротьби та опозиція сенату призвели до того, що тимчасова угода перетворилася на постійну і зрештою зіграла велику роль в історії Римської республіки. Тріумвіри використовували насамперед свій особистий вплив. У Помпея була військова слава, він мав підтримку своїх численних ветеранів, Красс мав виняткове багатство і був пов'язаний з торговельно-лихварськими колами. Цезар мав винятковий авторитет серед плебеїв. Тріумвіри мали численну клієнтелу серед різних верств вільного населення. Угода була таємною, але коли про неї стало

---

<sup>1</sup> Утченко С. Л. Юлий Цезарь. М.: Мысль, 1976. .

URL:<https://ancientrome.ru/publik/article.htm?a=1359389006> (дата звернення: 28.04.2024).

<sup>2</sup> Голдсуорси А. Юлий Цезарь: полководец, император, легенда. М.: Эксмо, 2007. С. 162.

<sup>3</sup> Billows R. Op. cit. P. 105.

відомо, представники сенаторської партії не надали йому великого значення. Слід зазначити, що представники сенаторської олігархії підозріло ставилися до тих, хто височів над рядовими сенаторами. у негативному ставленні до тріумвірів відіграли велику роль суто станові інтереси оптиматів<sup>1</sup>.

Союз 60 р. до н.е. був спрямований проти сенату, сенаторської знаті; у боротьбі проти неї тріумвіри мали спиратися на народні збори. Роль і значення його зросло, хоча далеко не завжди воно було вільним у своїх волевиявленнях. З тріумвірів найбільшим авторитетом мав Помпей, але душею великих заходів 59 р. до н.е. був Юлій Цезар; навіть ті закони, які проводилися на користь Помпея, відрізнялися від початкових законопроектів у бажаному для Цезаря дусі. Законодавство 59 р. охоплювало найрізноманітніші сторони політичного та соціального життя: було видано два аграрні закони, закон проти здирства в провінціях, закон про зниження відкупної суми, затверджені заходи Помпея на Сході, прийняті закони, що стосуються галльських провінцій, стали публікуватися сенатські постанови і т.п. п. За своїм змістом та за методом проведення всі заходи носили антисенатський характер, і це, безсумнівно, було основною причиною сенаторської опозиції, спочатку активною, а згодом пасивною та нерішучою<sup>2</sup>.

Сенат, який був стурбований тим, що він був популярним політиком, який міг би викликати у них занепокоєння, поставив йому ультиматум: або перемогти, або балотуватися на виборах. Це була несправедлива вимога, але сенат припустив, що Цезар отримає тріумф, оскільки римляни всю свою кар'єру пройшли в надії отримати лише один тріумф. Однак Цезар шокував Сенат, відмовившись від тріумфу та вирішивши натомість брати участь у виборах консула. Цезар знав, що його шанси стати консулом невеликі, оскільки він не мав

---

<sup>1</sup> Billows R. Op. cit. P. 108.

<sup>2</sup> Машкин Н. А. Указ. соч. <https://ancientrome.ru/publik/article.htm?a=1405475004> (дата звернення: 28.04.2024).

такого ж рівня популярності серед римлян, як інші потенційні кандидати. Цезарю довелося наполегливо працювати, щоб переконати громадян голосувати за нього.

У римських політичних просторах, це зазвичай вимагало значного підкупу: пропонування грошових стимулів, щоб люди голосували за нього, а не за його суперників. Цезар не мав достатньо грошей, щоб заплатити суму, необхідну для підкупу достатньої кількості виборців. Щоб зібрати необхідні кошти, йому довелося знайти фінансову підтримку. Перед тим, як він розпочав свою попередню кампанію в Іспанії, Цезар покладався на позику від Красса, тому цілком природно, що він міг знову звернутися до нього в цьому випадку.<sup>1</sup>

Цезар досяг своєї мети і в 59 р. до н.е, переміг на виборах. Але другим консулом став оптимат Кальпурний Бібул. На новій посаді Цезар розпочав реалізацію програми тріумвірів. Головним пунктом став аграрний закон, який поєднав програми Помпея та Сервілія Рулла. Зросла кількість тих, хто отримав землю, їх було близько 50 тис осіб. Це були найбільшні громадяни та ветерани Помпея.<sup>2</sup>

У 58 р. до н.е., почалися Галльські війни. Цезар посилив армію спочатку до 6 легіонів, а в 57 р. до н.е. - до 8 легіонів. Перші три роки були відзначені блискучими успіхами. У 58 р. до н.е. Цезар розгромив найнебезпечніших ворогів Риму - гельветів і германців Аріовіста, у 57 р. до н.е. він переміг союз бельгів, а у 56 р. до н.е після кампаній проти венетів, венеллів і аквітанцев фактично завершив підкорення Галлії.<sup>3</sup>

У 55 р. Цезар відбив нове вторгнення германців, того ж року перейшов Рейн, а потім, у 55 та 54 рр. до н.е, двічі переправлявся у Британію. Цей період

---

<sup>1</sup> How the First Triumvirate changed ancient Rome. URL:

<https://www.historyskills.com/classroom/ancient-history/anc-1st-triumvirate-reading/> (дата звернення: 18.04.2024).

<sup>2</sup> Егоров А.Б. Указ. соч. С.17.

<sup>3</sup> Brunt P.A. (2001). Italian Manpower 225 B.C. – A.D. 14. Oxford: OxfordUniversity Press. XXI. P.365

був часом збереження позицій тріумвірів у римському політичному житті. До 56 р. до н.е. становище погіршилося, і Цезар вирішив реанімувати тріумвірат. Після зустрічі у Луці, Помпей і Красс стали консулами на 55 р. до н.е. За законом Помпей отримав у керування іспанські провінції, а Красс - Сирію. Закон Ліцінія-Помпея продовжив повноваження Цезаря на 5 років. В руках тріумвірів знаходилися три провінційні блоки (Іспанія, Галія та Сирія) і майже вся армія республіки (від 8 до 11 легіонів у Цезаря Галлії, 4 (потім 6) легіонів в Іспанії та 8 - у Сирії). З 54 р. у тріумвірів почалися проблеми. У 54-53 рр. до н.е. Цезар зіткнувся з великим повстанням бельгів<sup>1</sup>.

Армія Красса зазнала поразку у війні з парфянами в 53 р. до н.е, де він і загинув. З 54 р. до н.е., оптимати почали досягати успіхів на виборах, а союз із Помпеем розпався після смерті Юлії, дочки Цезаря, яка була з 58 р. до н.е. дружиною Помпея.<sup>2</sup> Через три роки Цезар виступив проти Помпея, що захопив владу в Римі, і після недовгої боротьби переміг його, став єдиним володарем Риму.<sup>3</sup>

На основі розглянутого матеріалу можемо зробити проміжні висновки. Утворений Перший тріумвірат був непростий союз між трьома титанами Стародавнього Риму: Юлієм Цезарем, Помпеем і Крассом. Особливість даного Союзу полягає в тому, що він засновувався на особливій приватній угоді без законодавчого схвалення. Вважаємо, що Перший тріумвірат сформувався саме на основі приватних інтересів та амбіцій його союзників. Саме відсутність єдиної цілі та законодавчих зобов'язань призвело до того, що Перший тріумвірат не був тривалий, та зазнав фіаско саме через внутрішні міжусобиці.

<sup>1</sup> Виппер Р.Ю. История древнего мира. М.: Труд, Буква, 1997. С 88- 96.

<sup>2</sup> Егоров А.Б. Указ. соч. С.18

<sup>3</sup> Бритова Н.Н., Лосева Н.М, Сидорова Н.А. Римский скульптурный портрет.

М., «Искусство», 1975 . <https://ancientrome.ru/publik/art/rsp/02.htm> (дата звернення: 28.04.2024).

## 1.2. Політичні та соціальні зміни в Римській республіці за часів першого тріумвірату.

Для того, щоб більш детально ознайомитися із соціальними та політичними змінами за часів Першого тріумвірату, необхідно окреслити загальні особливості як були характерними для того періоду. Загалом на середину I ст. до н. е. припадає глибока соціально-політична криза, яка розгорнулася в умовах кризи полісної системи. Основні тенденції розвитку були зумовлені соціально-економічними передумовами, що були результатом піднесення римського поліса. До основних наслідків та проявів соціально-політичної кризи відносять: 1) розвиток та сформованість рабовласницького суспільства; 2) значна кількість люмпен – пролетаріату; 3) військова диктатура; 4) моральний занепад суспільства.<sup>1</sup>

Особливість соціальних змін визначалась залежно від прийнятих Законів та військових намірів тріумвірату.

Перед голосуванням за аграрним законом на народних зборах ситуація в Римі була дуже важкою, прихильники ухвалення закону билися з противниками. Попри опір Бібула та ряду сенаторів під керівництвом Катона, який побоювався подальшого зростання популярності Цезаря, пропозицію було прийнято на народних зборах. На самому початку консульства Цезар наказав щодня оприлюднити протоколи засідань сенату та народних зборів для того, щоб громадяни могли стежити за діями політиків.<sup>2</sup> Даний законопроект Цезаря був дуже обдуманий. Відповідно до його засад не планувалося проводити конфіскації у великих землевласників, а ділянки мали викупатися тільки в тих, хто бажав

<sup>1</sup> Кучма Р. Еволюція міжособистісних стосунків тріумвірів (на тлі змін політичної ситуації в Римській республіці I ст. до н. е. NAD WISŁA I DNIEPREM. 2019. С.58-63

<sup>2</sup> Светоний. Божественный Юлий // Перевод М.Л. Гаспарова / Гл. 20 – 30.

URL: <http://ancientrome.ru/antlittr/t.htm?a=1354635514> (дата звернення: 21.04.2024).

продати. Гроші на цей захід Цезар хотів отримати від податків із територій, які були приєднані Помпеєм. Скористатися Законом Цезаря могли не лише ветерани Помпея, а й міська біднота. Для контролю над поділом землі було створено комісію з 20 осіб, до якої також увійшли Помпей та Красс. Спільники Катона рішуче виступали проти ініціативи Цезаря, а другий консул Бібул вказував на те, що організація голосування незаконна.<sup>1</sup>

Пріоритет у розподілі землі на цій ділянці було видано багатодітним сім'ям з трьома та більшою кількістю дітей, яких виявилось понад 20 тис. Катон намагався зірвати ухвалення нового закону черговою обструкцією, але був рішуче зупинений Цезарем.<sup>2</sup>

У рамках домовленості під час створення тріумвірату Цезар домігся прийняття законів про затвердження розпорядження Помпея на Сході та перегляд системи оподаткування в провінції Азія: сума, що вносилася відкупниками, знизилася на одну третину, і вони могли отримати значно більший прибуток з провінції. Ще одним законом Цезаря стало проведення через народні збори закону про вимагання та хабарництво намісників – «*Lex Iulia repetundarum*». Цей указ надзвичайно докладно описував сфери відповідальності римських намісників та легатів. Завдяки своїй ідеальності закон діяв ще довге часом і часто цитувався юристами в імператорську епоху.

Тріумвірат, на який покладалася надія у боротьбі з узурпацією реальної влади вузьким колом нобелів-сенаторів сам почав контролювати все життя Риму.<sup>3</sup>

Аналізуючи те, які відбувалися події, можна зробити висновок, що, попри традиційний принцип колегіальності, Цезар фактично узурпував владу і перестав скликати сенат, так що деякі навіть почали називати 59 рік до н.е. – «роком Юлія Цезаря». Однак політична вага Цезаря була на той час ще незначною.

---

<sup>1</sup> Утченко С.Л. Указ. соч. С. 98 – 99.

<sup>2</sup> Там само. С. 98-99 .

<sup>3</sup> Там само. С.69-70 .

Фактор війни був ключовим у формуванні політичних змін за часів Першого тріумвірату<sup>1</sup>.

В 57 р. до н. е. Римі справи йшли далеко не так вдало, і в кінці того ж року настало таке становище, в якому одночасно виявилися найгірші сторони різної форми внутрішнього управління. Про одного з двох правителів, що залишилися в Римі, про Марка Красса, нічого не було чути, крім того, що він якось перешкодив Помпею, який нібито зголосився захопити владу в свої руки. Але й Помпей теж виявив чудову нездатність і не вміість стосовно тієї політичної ролі, яку йому належало виконувати. Він не мав жодної авторитетності, і тому в столиці почала зникати навіть та звичайна безпека, яка властива кожному упорядкованому центру. Хитрий та нахабний демагог другої руки, Публій Клодій, народний трибун на 58 р. до н. е., панував над коміціями і був тираном сенату, який не міг знайти опори. Ці внутрішні міські смути, звісно загрожували становищу Помпея. Можливо, що він, який так заблукав щодо своїх особистих властивостей, керувався навіть тонким політичним розрахунком: нехай анархія зміцніє до певної міри, тоді всі, звичайно, повинні будуть звернутися до нього, Помпея, як до єдиної людини, здатної врятувати місто. Але незабаром виявився й інший симптом, до якого він не міг залишатися байдужим. Поступово в суспільстві поширилося переконання, що справа, мабуть, хилиться до диктатури, або до тиранії, або навіть до монархічного перевороту, а тим часом республіканський лад держави вже настільки вкоренився у всіх у поняттях, що багато хто, зважаючи на можливість такого перевороту, знову стали на бік сенату, в якому все ж таки бачили втілення республіканської ідеї.<sup>2</sup>

Поки Красс боровся з парфянами, а Цезар вів війну в Галлії, Помпей продовжував залишатися в Італії і все більше впливав на державні справи. Загибель Красса і важке становище Цезаря фактично зробили Помпея

---

<sup>1</sup> Там само. С. 98 – 99.

<sup>2</sup> Йегер О. Всемирная история (том 1. Древний мир). Книга седьмая. Век Римских междоусобных войн. Глава четвертая. Т.1: Древний мир.- 1997.- с. 354 – 388.

одноосібним правителем держави. Цезар намагався перешкодити зростанню могутності Помпея<sup>1</sup>.

Внутрішнє політичне життя Риму другої половини 50-х I в. до н. е. можна схарактеризувати як період запеклої боротьби оптиматів на чолі з рухом Клодія, а з іншого боку угруповань із тріумвірами. Боротьба сенатської олігархії з рухом Клодія вилилася у збройні сутички. Посади магістратів були у тих, хто більше робив підкупів, або завдяки насильству.

У Римі прокотилася хвиля політичних процесів, під час яких розкривалися кричущі зловживання. Події середини 50 рр. до н. е. показали, що вся система виборності магістратів, діяльність народних зборів, позбавлених цілющих зв'язків з основною частиною римського народу — із сільським населенням, виродилися у безпринципну та жорстоку боротьбу окремих угруповань. Збройні загони Клодія та Мілона тероризували населення Риму та околиць, безпека громадян опинилася під загрозою, ціни на продовольство підскочили, хліба не вистачало<sup>2</sup>.

Загалом ситуацію для Риму того часу можна схарактеризувати як політичну анархію. За таких умов сформувався запит на сильну диктаторську владу. І сенатська олігархія звернула свої погляди на одного з тріумвірів - Помпея. Помпей здавався сенату найзручнішим союзником. Навпаки, Цезар, давно пов'язаний з популярями, був рішучим противником сенатського правління. Сам Помпей розумів, що після загибелі Красса та розпаду тріумвірату має неминуче спалахнути боротьба за владу між ним та Цезарем. Звичайно, він шукав союзників у цій майбутній сутичці і думав насамперед про сенатську олігархію. Помпея було обрано на 52 р. до н. е. консулом, причому вперше в римській історії без колеги, тобто отримав одноосібну вищу урядову владу, власне диктатуру.

---

<sup>1</sup> Игнатенко А. В. Указ.соч. С. 52 – 88.

<sup>2</sup>Ковалев С.И., Штаерман Е.М. Очерки истории Древнего Рима. М.: государственное учебно-педагогическое издательство министерства просвещения РСФСР, 1956. С. 158- 184.

Отримавши до рук велику владу, Помпей налагодив постачання Риму продовольством і знизив ціни на зерно; було проведено суворі закони проти підкупів під час виборів у магістрати, а винних у підкупі суворо покарано; загони Клодія були розпущені<sup>1</sup>.

Ще 55 р. до н. е. Помпей побудував перший у Римі великий кам'яний амфітеатр, де відбувалися улюблені заходи. У Римі було достатньо хліба та всякого продовольства. Ці заходи Помпея заспокоїли міських плебеїв, спочатку незадоволених придушенням руху Клодія. Популярність Помпея після його консульства зросла: він забезпечив відносний спокій у Римі, налагодив роботу народних зборів, покращив систему виборів до магістратів. Ці ж заходи забезпечили Помпею та симпатії сенатської олігархії.<sup>2</sup>

Загалом, вплив Першого тріумвірату на соціально-політичний стан справ можна охарактеризувати як стан не стабільності, для якого характерним стало коливання від неконтрольованої політичної анархії, до диктатури. Відсутність владного балансу спочатку між Красом та Помпеєм, а Потім Помпеєм та Цезарем продемонстрували неефективність подібного роду моделі правління. Окрім дисбалансу всередині Першого тріумвірату, постійні політичні конфлікти відбувалися на загальній політичній арені, де вагому роль відігравали також Клодій, Катон та ін.

### **1.3. Роль Цезаря, Помпея та Красса в рамках першого тріумвірату.**

Перший Тріумвірат був утворений 60 р. до н.е. з метою об'єднання ресурсів, для того щоб заволодіти владою. Учасниками Тріумвірату були Гай Юлій Цезар, Гней Помпей Великий і Марк Ліциній Красс.

В науковому середовищі тривають дискусії щодо того питання, хто з вказаних персон займав ключову роль у діяльності тріумвірату. Так наприклад С.

<sup>1</sup> Парфенов В.Н. 1987: Рим от Цезаря до Августа. Очерки социально-политической истории. Саратов. С. 58- 73.

<sup>2</sup> Santangelo F. Pompey and Religion . Hermes. 2007. 135, H. 2. P. 231.

Утченко вважав, що саме Цезар був ініціатором створення першого тріумвірату. Бо саме для Цезаря було характерним тактичний та далекосяжний погляд. Але серед даного тріумвірату найбільший вплив, особливо на початку діяльності тріумвірату мав Марк Красс. Саме утворення та діяльність Першого тріумвірату, на думку С. Утченко стала «переломним моментом в історії Риму I ст. до н.е.», що знаменує в собі кінець республіки та початок монархії.<sup>1</sup> Інші вчені вважають навпаки, що ключові роль відігравав Помпей. Так наприклад, Г. Стентон та Б. Маршалл зазначала, що вважати, що ключовим у першому тріумвіраті був Цезар не правильно, бо намагання Цезаря, без підтримки Помпея і Красса, не увінчалися б успіхом, і він би не був здатен самостійно стати консулом. Г. Стентон і Б. Маршалл розглядають тріумвірат як союз Помпея і Красса, для яких Цезар, виконував функцію агента для лобіювання необхідних законів.<sup>2</sup> Не зважаючи на різні думки дослідників, особливістю Першого Триумвірату було те що це була об'єднана влада трьох чоловіків за підтримки грошей і збройних сил.

Щодо особистості Помпея то за часів існування Першого тріумвірату припав час його другого консульства разом з Красом. Отримання даної посади було обумовлено тим, щоб не допустити обрання Луція Доміція Агенобарба, який був непримиренний ворог Цезаря.<sup>3</sup> За результатами виборів Помпей отримав такі провінції як Близьку і Далеку Іспанію. В 55 р. до н.е., Помпеем було прийнято закон про зміни у провадженні всіх справ, що стосувалися вбивства найближчих родичів.<sup>4</sup>

---

<sup>1</sup> Утченко С.Л. Указ. соч. URL:<https://ancientrome.ru/publik/article.htm?a=1405384009> (дата звернення: 28.04.2024).

<sup>2</sup> Stanton G.R., Marshall B.A. The Coalition between Pompeius and Crassus in 60 – 59 B.C. ZAG. – 1975. – Bd. 24, H. 2. P. 205 – 219

<sup>3</sup> Утченко С. Л. Указ. соч. URL:<https://ancientrome.ru/publik/article.htm?a=1359389006> (дата звернення: 28.04.2024).

<sup>4</sup> Berger A. Op. cit. P. 558.

До досягнень Помпея відносять також заклав на Марсовому полі у Римі величезний театр.<sup>1</sup> Його було відкрито 55 року до н. е. (інші джерела запевняють, що його лише було він був закладено у 55 р. до н.е., а відкритий у 52 р. до н.е.). Цей перший кам'яний театр у Римі було розраховано на 12 тисяч глядачів. До театрального комплексу також були включені сади, храм Венери-Переможниці, чотири малих храмів.<sup>2</sup>

Окрім вище вказаного діяльність Першого тріумвірату запам'яталася боротьбою з Марком Катонем та Марком Бібулом, які були противником тріумвірату, особливо це стосувалося аграрного Закону. Катон не бажав його прийняття, і постійно затягував засідання сенату, щоб голосування не відбулося. Так, Помпей, привів своє військо з правом голосу на форум. Пообіцявши нагороду солдатам. Завдяки людям Помпея, які своєчасно зайняли форум необхідні закони були прийняті. Цезар ставив на голосування необхідні Закони, а люди Помпея затверджували їх на коміціях. Особистість Помпея більше сприймається як військового, а не як політика, що є своєрідним феноменом для Давньоримської історії. Помпей характеризувався як талановитий полководець, який не орієнтувався на методи політичної боротьби. Таким чином виникла індивідуальна манера розуміння політичної боротьби як військового протистояння.<sup>3</sup>

Коли Цезар представив законопроект про розподіл римських державних земель і Бібул оголосив про свій намір перешкоджати публічним операціям. Цезар налякав опозицію, найнявши деяких ветеранів Помпея, щоб підняти бунт, і розподіл було здійснено. Врегулювання Помпеєм Сходу було ратифіковано en bloc актом, узгодженим агентом Цезаря, плебським трибуном Публієм Ватинієм. Сам Цезар ініціював несутеречливий і вкрай необхідний акт про покарання за

<sup>1</sup> Santangelo F. Pompey and Religion // Hermes. 2007. Н. 2. Р. 231.

<sup>2</sup> MacKendrick P. L. Nabobs as builders: Sulla, Pompey, Caesar. 1960, Mar. Vol. 55, № 6. Р. 253.

<sup>3</sup> Коваль А. П. Військово- політична та суспільна діяльність Гнея Помпея Великого : дис. ... канд. іст. наук- Київ, 2017. С. 159

неправомірну поведінку губернаторів провінцій. Інший акт, узгоджений Ватинієм, дав Цезарю можливість підкорити Цизальпін Галлія та Іллірик. Цизальпійська Галлія дала Цезарю військову базу для вербування; Трансальпійська Галлія дала йому плацдарм для завоювань за північно-західний кордон Риму. Починаючи з 58 р до н .е, Цезар завоював решту Галлії аж до лівого берега Рейну та підкорила її настільки ефективно, що вона ще залишалася пасивною певний час. Це досягнення було ще більш вражаючим у світлі того факту, що римляни не мали великої переваги у військовій техніці над північноєвропейськими варварами<sup>1</sup>.

Як бачимо, за часів Першого триумвірату, Цезар продемонстрував не лише свої дипломатичні вміння, а також і здатність бути завойовником. Саме ці якості надали йому можливість в результаті встановити одноосібну диктатуру.

На думку А. Ковалю, роль Красса є малоактивною в діяльності триумвірату. Загалом діяльність триумвірату була спрямована на захист інтересів Помпея, де роль сценариста виконував Цезар<sup>2</sup>.

Коли Цезар вів почав вести Галльську війну, двоє триумвірів залишилися, в Римі. Коли Публій Клодій Пульхр, який став народним трибуном у 58 р. до н. е., який почав переслідувати Цицерона, Красс також зайняв ворожу позицію по відношенню до Цицерона. Якого в результаті відправили у вигнання. В 57 р . до н.е., прихильники Цицерона, скориставшись тим, що Клодій скомпрометував себе своїм радикальним політичним стилем, схилили на свій бік триумвірів. Таким чином відбулося примирення між Цицероном і Крассом. Це стало можливим за допомогою посередництва сина Красса - Публія Ліцінія<sup>3</sup>.

---

<sup>1</sup> The first triumvirate and the conquest of Gaul. URL:<https://www.britannica.com/biography/Julius-Caesar-Roman-ruler/Antecedents-and-outcome-of-the-civil-war-of-49-45-bce> (дата звернення: 24.04.2024).

<sup>2</sup> Коваль А. П. Указ. соч. С.158-159.

<sup>3</sup> Егоров А. Указ. соч. URL: [http://loveread.cc/read\\_book.php?id=74367&p=64](http://loveread.cc/read_book.php?id=74367&p=64) (дата звернення: 29.04.2024).

У квітні 56 р. до н. е. тріумвіри зібралися на нараду у Луці. З ними до цього міста приїхали 200 сенаторів та майже всі магістрати. Метою наради було усунути непорозуміння між Крассом та Помпеем, а також, можливо, між Крассом та Цезарем. Ця мета була досягнута. Про гарячкуватий характер Красса свідчать опис Плутарха, який зазначив, що форум в 55 р. до н.е. супроводжувався побоїщем: «Крас сам... ударом кулака розбив у кров обличчя Луцію Аннію і вигнав геть цього сенатора, який перечив йому»<sup>1</sup>.

На основі вище зазначеного можемо зазначити, що Перший тріумвірат мав умовний характер, утворення котрого носило характер можливості забезпечення власних інтересів кожного з його учасників. Хоч даний Союз і не був тривалим, вважаємо, що певний історичний вплив він все ж таки мав. Особливо це відобразилося на соціально-політичному становищі Давнього Риму. Утворений Тріумвірат в певній мірі відображав відсутність соціальної стабільності в суспільстві, та відповідно різні прагнення кожної із соціальних груп. Відсутністю єдиної стратегії розвитку, та відсутність правового підґрунтя діяльності Першого тріумвірату як наслідок зумовили встановленню диктатури Цезаря, та поступового краху Римської республіки та становлення Імперії.

---

<sup>1</sup> Плутарх. Указ. соч. С.630.

## РОЗДІЛ II. ГРОМАДЯНСЬКА ВІЙНА 49–45 РР. ДО Н.Е.

### 2.1. Причини та передумови громадянської війни у Римській республіці.

Розгортання та перебіг громадянської війни 49-45 рр. до н.е. стало однією із фатальних причин падіння Римської республіки. Для того, щоб дослідити сутність даної громадянської війни, в першу чергу необхідно дослідити її причини та передумови.

Колектив дослідників Н.І. Карєєва та М.М. Хвостова. Н.І. Карєєв, зазначають, що серед основних причин виникнення нової влади у Римі, є поступове концентрування магістратур в одних руках, в результаті чого і виникла громадянська війна між Цезарем та Помпеем, які боролися за владу в державі.<sup>1</sup> Р.Ю. Віппер, зазначає, що ключовою причиною початку громадянської війни є неприховане бажання Цезаря знищити республіканський устрій та встановити безстрокову диктатуру, тобто, «Необмежену монархію»<sup>1</sup>.

На думку М.М. Хвостова, однієї з причин початку громадянської війни став перехід Цезарем р. Рубікон, попри заборонні ухвали сенату. Таким чином, інтереси Цезаря були тісно пов'язані з широкими планами зовнішньої та внутрішньої політики<sup>2</sup>.

Але як зазначає вітчизняний дослідник А. Коваль, на основі аналізу античної літератури, що не обійшлося і без впливу сімейних стосунків. Таким

---

<sup>1</sup> Карєев М.И. Монархии Древнего Востока и греко-римского мира: очерк политической, экономической и культурной эволюции Древнего мира под господством универсальных монархий. М.: Гос. пуб. ист. б-ка России, 2015. С. 243.

<sup>2</sup> Хвостов М.М. История Рима: конспективное изложение лекций пр.- доц. М.М. Хвостова, чит. в 1906/7 акад. году. Казань: Лито-тип. И.Н. Харитонов, 1907. С.284.

чином, відносинам між Цезарем і Помпеем завдало удару смерть дочки Цезаря, яку він віддав заміж за Помпея, а також смерть Красса<sup>1</sup>.

Як зазначає Плутарх, смерть Красса руйнує стосунки між Цезарем і Помпеем, коментуючи це наступним чином, «Його загибель прибрала ще одну важливу перешкоду для виникнення громадянської війни. Дійсно, через страх перед Крассом обидва суперники так чи інакше тримались по відношенню один до одного в рамках законності».<sup>2</sup>

Певні передумови, були ще закладені в основі не стійкого союзу Першого тріумвірату. Ще під час завоювання Галлії, Цезар був зайнятий збереженням і покращенням свого становища вдома. Він використав частину свого багатства від галльської здобичі, щоб найняти політичних агентів у Римі. Тим часом згуртованість тріумвірату була поставлена під напругу. Невдовзі Помпей став неспокійно ставитися до свого надзвичайно успішного союзника Цезаря, як і Красс до свого давнього ворога Помпея. У квітні 56 р. до н.е. на конференції в Луці було укладено Альянс, відповідно до якого були прийняті зобов'язання та терміни про продовження повноважень Цезаря в провінціях ще на п'ять років. Але через низку трагедій, в тому числі й смерті Юлії, дочки Цезаря та дружини Помпея, почався відхід Помпея від Цезаря. Чим більше вони віддалялися, Помпей не виявив прихильності на боці знаті, хоча він і знать ніколи не довіряли одне одному.

Проблемним питанням стало, чи повинен існувати інтервал між датою, коли Цезар мав залишити свої посади губернатора провінцій і, відповідно, командування своїми арміями, і датою, коли він вступив на запропонований ним другий консул. Якби мала бути перерва, Цезар був би приватною особою протягом цього часу, вразливою для нападу своїх ворогів; якщо його

---

<sup>1</sup> Коваль А.П. Причини початку громадянської війни в Римі в 49 р. до Р.Х.: Юлія і Красс. Грані. Історія. №4. 2016.С.129-135.

<sup>2</sup> Плутарх. Сравнительные жизнеописания в двух томах. Помпей. М.:Наука, 1994. URL: <https://ancientrome.ru/antlittr/t.htm?a=1439003200> (дата звернення:01.05.2024).

переслідуватимуть і засудять, він буде політично зруйнований і, можливо, втратить життя. Цезар повинен був переконатися, що до вступу на другий консул він буде продовжувати утримувати принаймні одну провінцію з військовою силою, щоб гарантувати його безпеку. Це питання вже було предметом ряду політичних маневрів і контрманеврів у Римі<sup>1</sup>.

Дану проблему підняв один із консулів, коли в 50 р. до н.е. Клавдій Марцелл отримав резолюції від Сенату про те, що Цезар і Помпей, повинні скласти командування одночасно. Наприкінці 50 р до н.е. була прийнята дана резолюція. Наступного дня Марцелл (без дозволу Сенату) запропонував Помпеєві командувати всіма військами в Італії разом із повноваженнями збирати більше, і Помпей погодився. На початку 49 р. до н.е. Сенат отримав від Цезаря пропозицію, щоб він і Помпей склали свої команди одночасно. Послання Цезаря було беззастережним, і Сенат вирішив, що Цезаря слід розглядати як ворога народу, якщо він не віддасть свій наказ «до дати, яка буде визначена»<sup>2</sup>.

В січні 49 р. до н.е. Цезар перевів свої війська через р. Рубікон, кордон між його провінцією Цизальпійська Галлія та власне Італією. Таким чином він вчинив перший вчинок війни. Справжнє питання по суті полягало в тому, чи слід дозволити продовжувати погане управління греко-римським світом римською знаттю чи його слід замінити автократичним режимом. Будь-яка альтернатива призведе до катастрофічної громадянської війни. Проте подальше часткове відновлення греко-римського світу під принципатом свідчить про те, що цезаризм був меншим злом<sup>3</sup>.

Окрім фактичного перебігу справ, що передували початку Громадянської війни, необхідно також звернути увагу і на внутрішньополітичний аспект побудови відносин між Цезарем та Помпеєм. Так, за ще часів правління Цезаря

---

<sup>1</sup> Утченко С. Л. Кризис и падение Римской Республики. С. 87 – 165.

<sup>2</sup> Циркин Ю. Гражданские войны в Риме. Победённые. Санкт-Петербург: Издательство СПбГУ, 2006. С. 151 – 159.

<sup>3</sup> Billows R. Julius Caesar: The Colossus of Rome. London; New York: Routledge, 2009. P. 208-209.

в Римі існували дві провідні політичні фракції: оптимати та популяри. Оптимати були консервативною групою, яка збирала старих сенаторів, які дотримувалися своїх посад. Вони звикли до існуючого республіканського ладу і не бачили його слабких місць. Для них було неможливо передбачити, що ця система не зможе підтримувати висхідну Імперію без будь-якої централізованої влади та корупції, що поширюється всюди.<sup>1</sup>

Набагато раніше були люди, які намагалися щось змінити (наприклад, брати Гракхі), але лише після реформ Цезаря, можна було побачити якісь результати. Щоб отримати реальну владу, він уклав союз з Помпеєм і Марком Крассом і заснував Перший тріумвірат. Після трагічної смерті Красса в 53 р. до н. е. Цезар і Помпей вступили в конфлікт. Очевидно, виявилось, що Помпей був захисником республіки, тоді як Цезар, попри те, що він ніби як не прагнув влади, явно її прагнув<sup>2</sup>.

Згідно з неофіційними свідченнями, Цезар мав вимовити знамениті слова *alea iacta est* – «жереб кинуто» під час переходу через Рубікон. Робити це на чолі армії було очевидною опозицією до законної влади Сенату, і шляху назад не було. Громадянська війна, між Цезарем і Помпеєм почалася. Спочатку Сенат віддав перевагу Помпею у війні. Виявляється, до сенату прибули двоє гонців — Цезаря і Помпея, але Помпей був неподалік від міста, і мова його посланця звучало так, ніби полководець говорив сам. Крім того, виявилось, що Цезар забрав два легіони, які потім міг використати проти нього Помпей, який мав підтримку Сенату. Прохання Сципіона, винесене в сенат, мало наказати Цезарю розпустити

---

<sup>1</sup> Записки Юлия Цезаря и его продолжателей о Галльской войне, о Гражданской войне, об Александрийской войне, об Африканской войне. Научно-издательский центр «Ладомир». «Наука», М., 1993. URL: <https://ancientrome.ru/antlittr/t.htm?a=1285149582> (дата звернення: 27.04.2024).

<sup>2</sup> Коваль А.П. Указ. соч. С.129-135.

армію, інакше його вважатимуть зрадником. Помпей зумів зібрати солдатів з міста та околиць, а також налаштувати деяких впливових діячів проти Цезаря.<sup>1</sup> Певні групи дослідників, уникають персонального характеру передумов початку Громадянської війни, та акцентують увагу саме на наявності кризи політичної системи.

Так, С.І. Ковальов та Є.М. Штаєрман, визначають однією з причин війни економічну кризу. Значення діяльності тріумвірату, дослідники вбачають у тому, що Цезар та Помпей були ватажками двох різних політичних напрямків, кожне з яких мало свої цілі та представляла різні системи управління. Політичний напрямок Цезаря виступав за монархію, елліністичного типу, а Помпей – за аристократичну республіку.<sup>2</sup>

На основі розглянутого можемо зазначити, що причин передумов до розгортання Громадянської війни було вдосталь. Починаю від загальної кризи політичного устрою Давньоримської республіки, завершуючи, особистими прагненнями та планами ключових персон того часу – Цезаря та Помпея.

Через відсутність перевіреної інформації, щодо засекречених умов укладання угоди Перго тріумвірату, важко однозначно сказати, які конкретно причини вплинули на розгортання конфлікту. Але на основі наявної інформації, аналізу поглядів відомих істориків, можемо стверджувати, що наявний симбіоз обставин, спровокував початок Громадянської війни.

## **2.2. Важливі події та битви під час громадянської війни**

Після того як термін правління Цезаря закінчився, Сенат дав наказав Цезарю розпустити свою армію. Але на початку 49 р. до н. е., він навпаки очолив Легіон XIII, і пішов на південь через Рубікон, для того, щоб пробитися до Риму. Даним

---

<sup>1</sup> Great Roman civil war. URL: <https://imperiumromanum.pl/en/wars/great-roman-civil-war/> (дата звернення: 27.04.2024).

<sup>2</sup> Ковалев С.І., Штаєрман Е.М. Указ. соч. С.152.

кроком було свідомо порушено закон про імперію, тим самим спровокував неминучий характер початку збройного конфлікту.<sup>1</sup>

Цезар швидко рухається до Риму, не зустрічаючи опору у містах Північної Італії. В той самий час Помпей, не мав в Італії достатніх військових сил, робить переправу на Балканський півострів (разом зі значною частиною сенаторів). Вступаючи до Риму Цезар, замість очікуваних страт і проскрипцій, висуває гасло милосердя (*clementia*).<sup>2</sup> Як зазначає Г. Ферреро політика «*clementia*», в умовах громадянської війни, посилила «примирливий характер, тим самим закликаючи пом'якшити її жорстокість». Даним кроком, а саме демонстративною поступливістю, Цезар компрометував своїх противників в очах суспільства.<sup>3</sup> Л. Тейлор вважає, що своєю політикою милосердя, Цезар намагався підкорити популярність, особливо перед представниками панівного класу.<sup>4</sup> С. Ахієв розглядав під політикою «*clementia*», довгострокову програму діяльності Цезаря на його шляху до влади. Основною метою її було зміна негативного громадського відношення. Дана політика поєднувала в собі традиційні для тогочасного римського суспільства цінності, що формувало симпатію до Цезаря.<sup>5</sup>

Цезар вдало продовжував свою кампанію в Італії, захоплюючи наступні міста, які вітали його як полководця. Важливо сказати, що в цей час у Цезаря було лише два легіони, тому що решта не повернулися із зимових квартир.

---

<sup>1</sup> Утченко С. Л. Указ. соч. URL: <https://ancientrome.ru/publik/article.htm?a=1359389006> (дата звернення: 28.04.2024).

<sup>2</sup> Утченко С. Л. Указ. соч. URL: <https://ancientrome.ru/publik/article.htm?a=1405384009> (дата звернення: 28.04.2024).

<sup>3</sup> Ферреро Г. Указ соч. Т.2. С.222. «*Concordia ordinum*» - один из главных «надпартийных лозунгов периода гражданских войн. (см. Утченко С.Л. Идеино-политическая борьба накануне падения Республики ( Из истории политических идей 1 век до н.е.). М. 1952. С.182.

<sup>4</sup> Taylor L.R Party politics in the Age of Caesar. Berkeley. 1949. P.164 – 165.

<sup>5</sup> Ахиев С.Н. *Clementia Caesaris*: Сущность, причины, цели. «Античный мир и археология». Вып. 11. Саратов, 2002. С. 71-80.

Після цього Цезар обложив Корфіній, який захищали Доміція (ворога Цезаря, консул у 54 р. до н. е.). Доміцій, боячись Цезаря і маючи приблизно 3 легіони, попросив допомоги у Помпея.<sup>1</sup>

Дана облога була першим значним військовим зіткненням. Вона тривала лише тиждень, після чого захисники здалися. Дана перемога стала значним пропагандистським ударом для Цезаря, тим самим прискорила відступ сил оптиматів з Італії, залишивши популярам контроль над усім півостровом.<sup>2</sup>

Дізнавшись, що там сталося, Помпей прискорив набір і вирушив до Брундізіуму. Цезарю вдалося взяти під контроль частину своїх когорт. Щоб запобігти втечі Помпея морем, Цезар засипав частину звуку скелями навколо мілини та побудував свої плоті, звідки було легко захиститися. Щоб пробити це, Помпей озброїв торговців (якими він заволодів у місті) вежами, з яких він міг кидати патрони. Коли через дев'ять днів робота Цезаря була виконана наполовину, прибули судна Помпея (який раніше перекинув частину армії). Помпей, збираючись покинути Італію, приготувався до переправи. Оскільки жителі підтримували Цезаря, вони сигналізували з дахів, що Помпей перекидає воїнів на кораблі.<sup>3</sup>

Цезар також підійшов до Брундізію, але трохи пізніше. Його військо, до цього часу виросло вже до шести легіонів. Цезар розпочав облогові роботи. Він хотів ускладнити Помпею користування гаванню. Але це йому не вдалося, і Помпей з частиною свого війська на початку другої половини березня переправився на Балканський півострів. Фактично весь флот опинився у його розпорядженні. Через це Цезар не зміг переслідувати Помпея, і як наслідок йому

---

<sup>1</sup>Утченко С. Л. Указ. соч. URL: <https://ancientrome.ru/publik/article.htm?a=1359389006> (дата звернення: 28.04.2024).

<sup>2</sup>Моммзен Теодор История Рима. 1857. URL: [http://az.lib.ru/m/mommzen\\_t/text\\_1857\\_romische\\_geschichte-short.shtml](http://az.lib.ru/m/mommzen_t/text_1857_romische_geschichte-short.shtml) (дата звернення: 28.04.2024).

<sup>3</sup>Great Roman civil war. URL: <https://imperiumromanum.pl/en/wars/great-roman-civil-war/> (дата звернення: 28.04.2024).

довелося обмежитися зміцненням приморських міст, де він і розмістив нові гарнізони.<sup>1</sup>

Цезар за шістдесят днів став контролювати усю Італію. Особливістю даного контролю, полягала в тому, що підпорядкування відбулося «без жодного кровопролиття». Паралельно з цим, діяльність Помпея, викликала крайнє невдоволення сучасників. Як зазначав Цицерон, «Наш Помпей нічого не зробив розумного, нічого хороброго, нарешті, нічого, що не суперечило б моїм порадам та моєму авторитету».

Після Брундісії Цезар поїхав до Риму, з метою проведення сенатського засідання.

Під час засідання Цезарем була оголошена промова. Метою промови було переконання senatorів, що вся його діяльність побудована внаслідок несправедливості та образа з боку його ворогів. Сенату було запропоновано співпрацювати з ним у питаннях управління державою, тим самим давши зрозуміти, що якщо у разі відмови чи небажання, він обійдеться і без такої співпраці. Також Цезар наголосив на необхідності направити посольство до Помпея і почати з ним переговори. Дана пропозиція була прийнята, але так і залишилась невиконаною, через те що, не знайшлося охочих відправитися до Помпея, бо сенатори пам'ятали загрозливу заяву Помпея, на адресу тих, хто не залишить Риму, водночас і не довіряли щирості намірів Цезаря.

Водночас відбувся інцидент із державною скарбницею. Цезарю необхідні були гроші для продовження ведення війни. Він, вирішив не відмовлятися від того, що настільки несподівано виявилось наданим у його розпорядження самими його ворогами. Але Цезар натрапив на супротив народного трибуна Цецилія Метелла. Цезар наказав зламати двері скарбниці, а Метеллу погрожував смертю. Даний випадок фіксують як єдиний коли Цезар вдався до насильства.

---

<sup>1</sup> Утченко С. Л. Гражданская война 49 – 45 гг. до н.э. URL: <https://www.roman-glory.com/03-04-11> (дата звернення: 28.04.2024).

Пробувши в Римі близько тижня Цезар не проводив законодавчих заходів, через те що він не мав це права. В цей час він займався зміцненням тилів. Він розіслав найважливішими і найближчими провінціями, а саме Сицилією, Сардинією, Галлією, своїх уповноважених, які мали змінити намісників, спрямованих туди сенатом.

Збираючись залишити Рим, Цезар доручив керівництво міськими справами претору М. Емілію Лепіду, а управління Італією і командування військами, трибуну Марку Антонію як своєму легату. Все це було лише підготовкою до вирішального кроку забезпечення тилу, до походу в провінцію самого Помпея, тобто в Іспанію.

Виїхавши з Риму на початку квітня, Цезар ще по дорозі дізнався про те, що Доміцій Агенобарб, який спочатку був взятий ним у полон, а потім відпущений, був направлений Помпеєм для заняття міста Массилії. Як виявилось Цезар і Доміцій підійшли до Массилії майже одночасно. Члени місцевого сенату, заявили Цезарю про нейтралітет, але потім з'ясувалося, що вони прийняли Доміціф, та призначили його комендантом міста. Обурений Цезар, вирішив обкласти збудувавши навіть спеціальну флотилію. Цезар рушив далі, а керівництво облоговими операціями передав Дециму Бруту та Гаю Требонію.

Цезарь боровся проти двох легатів Помпея –Афранія і Петрея. Військові дії зосередилися у районі міста Ілерда.<sup>1</sup>

Битва при Ілерді є першою великою битвою досліджуваною нами громадянської війни. Вона відбувалася між Цезарем та сенатською «партією». Війська Цезаря перейшли р. Сікор, зайняли низовинний півострів. Цезар одразу спробував опанувати пагорб, що розташовувався між Ілердою та ворожим табором, щоб відрізати помпеянців від міста. Напад було відбито, і Цезар відступив до колишньої позиції. Через повінь яка виникла в результаті танення снігів, Цезаря було відрізано від комунікації з його територіями. Військо було

---

<sup>1</sup> Утченко С. Л. Указ. соч. URL: <https://www.roman-glory.com/03-04-11> (дата звернення: 28.04.2024).

замкнене в Ілерди на невеликому просторі. Цезаріанці опанували зневіру, бо Афраній розбив гарнізон і загнав його у гори. В цей час оптимати активізувалися, оскільки повідомлення Цезаря Італією перервалися. Але Афраній не наважився скористатися пригніченим станом ворога. Цезар виявив спритність, і дав наказ робити човнам дерев'яні рами, обплітаючи їх прутами і обтягнувши шкурами. Зануливши ці човни на вози, вони вночі підійшли до Сікори. Цезаріанці почали будувати міст з обох берегів, і за два дні він був готовий. Шляхи повідомлень із Галлією відновилися<sup>1</sup>.

Цезар одразу скористався своїм становищем, що поліпшилося, і вдалимими діями згладив враження, зроблені колишніми звістками, які підбадьорювали ворогів. Міста, що знаходилися між Ебро і Піренеями, а саме, Тарракон і Дертоза уклали угоди з Цезарем. Війську Помпея, не вистачало провіанту. Афраній та Петрій вирішили залишити дану позицію, та перекинули човновий міст через Ібер. Оминувши можливість мати битву, битви, вони мали сподівалися перейти на південний берег Ібера і з'єднатися з Варрон, де могли б збільшити свої запаси продовольства<sup>2</sup>.

Військо Помпея вийшло із табору опівночі, перейшовши міст біля Ілерди на лівий берег Сікора, як раптом помітили цезареву кінноту. Але зупинити ворожу колону вона могла, лише у разі продовження шляху до Ебро, і перехід залишався б вільний. Помпеянці були втомлені, і побачивши це цезаріанці зажадали, щоб Цезар вів їх через річку. Коли помпеянці зупинилися відпочити, за ним уже гналася піхота Цезаря. Близьче до ночі вона наздогнала його та стала табором навпроти. Відступати без битви було неможливо. Наступного дня війська простояли, спостерігаючи одне за одним. Вночі помпеянці хотіли піти потай, але Цезар пильно стежив за будь-якими переміщеннями супротивника.

---

<sup>1</sup> Коваль А.П. Указ. соч. С.129-135.

<sup>2</sup> Егоров А. Б. Рим на грани эпох. Проблемы рождения и формирования принципата. Л.: Изд-во ЛГУ, 1985. С. 125.

Цезареве військо вимагало битви й при вигідності його становища вона, без сумніву, була б вирішена на його користь. Але він чинив опір, через притаманне йому милосердя. Щоб не стати відрізними від води та підвезення провіанту, помпеянці захистили окопами дорогу до них із Ілерди. Між представниками ворожих таборів, що готувалися до бою, раптово почалися дружні привітання, і як результат почали обговорювати примирення. Єдиною умовою помпеянців була пощада власним командирам. Цезар охоче обіцяв її і залишився твердим у своїй миролюбності. Однак, війська Помпея незабаром почали відчувати відсутність продовольства<sup>1</sup>.

Відступ був дуже важким, тому що цезаріанці робили безперервні напади. Цезар активно керував окопними роботами, і незабаром військо Помпея опинилися під загрозою бути абсолютно замкненими. Масштабної битви так і не відбулося. Помпеянці змушені були здатися в Ілерди. Це рішення було полегшене їм лагідністю та великодушністю Цезаря.<sup>2</sup>

Прибувши в Рим до кінця листопада 49 р. до н.е., Цезар вступив у права диктатора. У цьому випадку він не прагнув збереження цієї екстраординарної магістратури, але був лише зацікавлений у тих можливостях, які надавала влада диктатора для підготовки та проведення консульських виборів. Але Цезар скористався диктаторською владою на дуже недовгий термін, лише на ті одинадцять днів, що він провів у Римі. З цей час на коміціях, що відбулися, консулами були обрані сам Цезар і Публій Сервій Ісаврпк, син того Сервільня, під керівництвом якого колись у роки своєї молодості служив Цезар. Були обрані й інші посадові особи. Також було проведено низку законодавчих заходів. Народні збори ухвалили рішення про дарування громадянських прав

---

<sup>1</sup> Горончаровский В. А. Спартаковская война: восставшие рабы против римских легионов. Санкт-Петербург: Петербургское Востоковедение, 2011. С. 88 – 90.

<sup>2</sup> Записки Юлия Цезаря и его продолжателей о Галльской войне, о Гражданской войне, об Александрийской войне, об Африканской войне. Научно-издательский центр «Ладомир» «Наука», М., 1993 URL: <https://ancientrome.ru/antlittr/t.htm?a=1285149582> (дата звернення: 29.04.2024).

транспаданцам, що фактично призводило до поширення права римського громадянства на цілу провінцію. Громадянські права були даровані і мешканцям Гадеса, що також можна вважати першим прикладом поширення прав муніципія на провінційне місто. Найбільше значення мав закон, розрахований на відновлення кредитних відносин і господарську діяльність, порушеної першими місяцями громадянську війну<sup>1</sup>.

Співвідношення сил противників перед балканською кампанією було наступне. Помпей мав у своєму розпорядженні майже цілий рік для підготовки. Він зумів його використати і зібрав великі сили. Біля західних берегів Греції було зосереджено величезний флот. У Македонії стояло піше військо, дев'ять легіонів; союзні держави та міста Сходу вислали численні допоміжні загони. З двома легіонами поспішав на допомогу зі своєї провінції Сирії Квінт Метел Сціпіон. Помпей збирався перезимувати зі своїм військом на іллірійському узбережжі, де він під захистом флоту počував себе спокійно і звідки ранньою весною 48 р. до н.е. легко міг вдертися на територію Італії<sup>2</sup>.

Щодо Цезаря, то його можливості були, мабуть, не такими блискучими. У його розпорядженні було приблизно дванадцять легіонів, але боєздатність частин була не однакова. Багато учасників галльських походів чекали давно бажаного звільнення, та й довгий шлях з Іспанії виснажив солдатів. До того ж в Апулії та на околицях Брундізія стояла сира та холодна погода. Але найбільша неприємність полягала в тому, що коли Цезар прибув до Брундізії, він переконався в неможливості переправити всі свої сили на Балканський півострів. Для цього не вистачало судів. Але не в його манері було відкладати вже вирішену справу: він і цього разу віддав перевагу раптовості дій довгій і ретельній підготовці. Посадивши на наявні судна приблизно 20 тисяч жителів, він,

---

<sup>1</sup> Горончаровский В. А. Указ. соч. С. 55- 80.

<sup>2</sup> История Древнего Рима / Под редакцией В.И.Кузицина. Издание четвертое переработанное и наполненное. М., «Высшая школа», 2000.

URL:[http://www.sno.pro1.ru/lib/istoriya\\_rima/15.htm](http://www.sno.pro1.ru/lib/istoriya_rima/15.htm) (дата звернення: 29.04.2024).

непомічений ворожим флотом, 5 січня 48 р. до н.е. безпечно переправився до берегів Епіра.<sup>1</sup>

Облогу вдалося прорвати Марку Антонію та Фуфію Калену у квітні 48 р. до н. е. До липня тривала позиційна боротьба між помпеянцями та цезаріанцями. Цезар, разом із своїми легіонами досяг Італії, а потім переправився до Греції. І вже біля міста Діррахій почалося зіткнення з армією Помпея. Проте спроба з наскоку розгромити свого супротивника закінчилася повною невдачею. Легіонери Цезаря були деморалізовані, та замкнулися в таборі. Цезаря врятувала нерішучість Помпея<sup>2</sup>.

Скориставшись цим, Цезар відвів війська до Фессалії, дав відпочинок воїнам, та поповнив легіони. Помпей засновуючись на успіху при Діррахії, напасти на армію Цезаря, що стояла у Фарсала. Сили Помпея були добре оздоблені, і майже у два перевищували за чисельністю Цезарське військо. Проте битва при Фарсалі (літо 48 р. до н.е.) закінчилася поразкою Помпея. За наявною перевагою як людською, так і матеріальною, помпейці відступили перед стійкістю Цезаря та його воїнів. Цезар розгадав план Помпея, і у супереч усім наявним тоді правилам, витримали страшний удар кінноти Помпея, Кінниця, що ринула назад, сміла власні легіонні порядки, а удар переслідуючих цезаріанських когорт довершив справу. Лівий фланг Помпея зазнав поразки, після чого почалася масова втеча<sup>3</sup>.

Перемога була остаточною. Помпей виїхав на Лесбос, звідти спробував проникнути до Єгипту. Помпей, думав, що зможе зібрати нові сили та приєднати до тих військ що ще стояли у провінції Африка. Однак єгиптяни були проінформовані про поразку Помпея при Фарсалі. Бажаючи отримати політичні

---

<sup>1</sup> Утченко С. Л. Указ. соч. URL: <https://www.roman-glory.com/03-04-11> (дата звернення: 28.04.2024).

<sup>2</sup> Gruen E.S., *The Last Generation of the Roman Republic*, California U.P. 1974. P. 449–497

<sup>3</sup> Ibid. P. 449–497

дивіденди, радниками єгипетського царя було організовано напад на Помпея, в результаті котрого його вбили, а голову передали Цезарю.<sup>1</sup>

Восени 48 року до н.е., Цезар вирушив до Єгипту. Цезарю необхідні були кошти для продовження боротьби, бо загибель Помпея ще не означала розгрому республіканської опозиції. Цезар сподівався що єгипетський уряд надасть велику суму. Це викликало масове невдоволення серед александрійців. Також Цезар вплутався у династичні суперечки між Клеопатрою та Птолемеєм Діонісієм.<sup>2</sup> Отже, було розпочато Александрійську війну проти прихильників республіканського ладу на території Александрії, яка своєю чергою є частиною громадянської війни. Клеопатра вплинула своєю жіночністю на Цезаря. Захоплений її красою, Цезар вбачає необхідність вирішення внутрішньодинастичних відносин. Бувши в Єгипті 9 місяців, Цезар кинув на самоплив військові та політичні справи. Щоправда, в Єгипті йому вдалося придушити опір противників Клеопатри, тим самим затвердити її володарювання. І хоча Клеопатра віддячила Цезареві надавши величезні багатства, довготривале перебування у Єгипті дозволило політичним опонентам Цезаря оговтатися поразки й мобілізувати свої сили<sup>3</sup>.

Укомплектована армія помпейців, стояла в Африці. Легіони Помпея, що капітулювали під Ілердою, збунтувалися та закликали до себе синів Помпея Секста та Гнея та виступили проти влади Цезаря. Фарнак – правитель Боспорського царства вирішив скористатися політичною плутаниною у східних провінціях. На чолі багатотисячної армії воїнів він переправився до Малої Азії, захопив територію колишнього Понтійського царства, а заразом Колхиду, Малу Вірменію, частину Каппадокії і навіть Віфінії. У результаті поки Цезар перебував

---

<sup>1</sup> История Древнего Рима / Под редакцией В.И.Кузицина. Издание четвертое переработанное и дополненное. М., «Высшая школа», 2000.

URL:[http://www.sno.pro1.ru/lib/istoriya\\_rima/15.htm](http://www.sno.pro1.ru/lib/istoriya_rima/15.htm) (дата звернення: 29.04.2024).

<sup>2</sup> Goldsworthy A. Caesar: Life of a Colossus : Yale University Press, 2006.P.441

<sup>3</sup> Ibid. P. 441

у Єгипті, він опинився у кільці ворогів.<sup>1</sup> Під час облоги Цезар велів підпалити військовий флот. Положення Цезаря було катастрофічним, був мінімізований запас придатної води. Тоді Цезар звелів копати криниці, й, таким чином, була отримана вода для пиття. Завдяки хороброму моряку Евфранор, який зумів прорватися з чотирма кораблями в гавань, єгипетська ескадра, була розбита. Після цієї перемоги Цезар знову опанував островом. Щоб зменшити роздратування александрійців або пересварити їх, Цезар відпустив з-під варти царя Птолемея Діоніса.<sup>2</sup>

За час перебування Цезаря Єгипті поживалися старі противники Риму. Фарнак, почав військові дії в Малій Азії, й йому вдалося захопити Віфінію. З надзвичайною для того часу швидкістю Цезар кинувся через Сирію в Понт і почав війну з Фарнаком. Вся Нікопольська битва тривала 5 днів, Фарнак був розгромлений, і Цезар послав до Риму знамените повідомлення про свій похід: «Прийшов, побачив, переміг» (*veni, vidi, vici*)<sup>3</sup>.

Після цих подій Цезар знову повернувся до Італії. Стан справ у Римі вимагав його присутності.

Але Цезар продовжував готувався до нового походу в Африку, де прихильники Помпея та сенату зосередили великі військові сили.

Перші дії військ Цезаря біля Африки були невдалі, та його вороги знову, як і після Дірахія, не змогли повною мірою скористатися своєю перемогою. Результат африканської кампанії було вирішено битвою при Тапсі (серпень 46 р. до н.е.). У жорстокій битві біля м. Тапса, Цезарю вдалося розгромити помпеянців. Після битви при Тапс всі міста провінції капітулювали. Лише в Утіці командувач її гарнізоном Марк Катон Молодший, який був прихильником республіканських порядків, не маючи змоги боротися з монархічною навалою

---

<sup>1</sup> История Древнего Рима Под редакцией В.И.Кузицина. Издание четвертое переработанное и наполненное. М., «Высшая школа», 2000.

URL:[http://www.sno.pro1.ru/lib/istoriya\\_rima/15.htm](http://www.sno.pro1.ru/lib/istoriya_rima/15.htm) (дата звернення: 29.04.2024).

<sup>2</sup> Tempest K. Brutus: the noble conspirator. New Haven, 2017. P.64.

<sup>3</sup> Там само. P.64.

Цезаря, віддав перевагу смерті від свого власного меча. Жана дії стала символом вірності республіканському ладу та неприйняття диктатури у багатьох наступних поколіннях як у давнину, так і в новий час.<sup>1</sup>

Коли Цезар повернувся до Риму, він був стурбований тим, щоб, всупереч панічним чуткам, що знову розповсюджуються в місті, справити сприятливе враження і розсіяти страхи перед кривавою розправою. Він виступив перед народом і в сенаті, підкреслюючи відсутність будь-яких тиранічних намірів і, навпаки, всіляко наголошуючи на своїх турботах про добробут народу, який можна і слід підняти за рахунок підкорених територій.

В серпні 46 р. до н.е. Цезарем відсвяткував пишний четверний тріумф: над Галлією, Єгиптом, Понтом і Африкою. Свята тривали чотири дні.<sup>2</sup>

Однак до повного миру було ще далеко. Синам Помпея –Сексту і Гнею, його прибічникам, а також колишньому соратнику Цезаря, який відзначився в Галлії, але потім йому змінив, Титу Лабієну, вдалося розпропагувати на свою користь вояків, що стояли в Іспанії, котрі свого часу капітулювали під Ілердою, і свого часу капітулювали під Ілердою.). Довелося розпочинати підготовку до Другої іспанської кампанії<sup>3</sup>.

На початку весни 45 р. до н. е. супротивники зішлись біля міста Мунда. Ціною великих ресурсів, Цезарю вдалося перемогти в цій наполегливій битві. Бо якщо в інших битвах Цезар боровся за перемогу, то в битві біля Мунда, Цезар боровся за своє життя. Після бою при Мунді Цезар став одноосібним правителем

---

<sup>1</sup> История Древнего Рима Под редакцией В.И.Кузицина. Издание четвертое переработанное и наполненное. М., «Высшая школа», 2000.

URL:[http://www.sno.pro1.ru/lib/istoriya\\_rima/15.htm](http://www.sno.pro1.ru/lib/istoriya_rima/15.htm) (дата звернення: 29.04.2024).

<sup>2</sup> Утченко С. Л. Указ. соч. URL:<https://ancientrome.ru/publik/article.htm?a=1405384008#n18> htm (дата звернення: 29.04.2024).

<sup>3</sup> Записки Юлия Цезаря и его продолжателей о Галльской войне, о Гражданской войне, об Александрийской войне, об Африканской войне. Научно-издательский центр «Ладомир». «Наука», М., 1993. URL: <https://ancientrome.ru/antlitr/t.htm?a=1285149582> (дата звернення: 27.04.2024).

Середземноморської держави. Одним із перших заходів, було формальне закріплення його верховного єдиновладдя.

Якщо раніше він був призначений диктатором лише на 10 років, то починаючи з 45 р. до н. е. Цезар проголошувався як вічний диктатор, з необмеженою владою одноосібного правителя.

Він отримав права необмеженої влади над провінціями. Прерогативою було те, що Цезар мав право рекомендації кандидатів на магістратські посади (консулів, преторів, едилів)<sup>1</sup>.

Після того як Цезар повернувся до Риму, його тріумфальні святкування розлютили римлян. Бо Цезар не переміг когось з іноземних полководців, а знищив родину одного з найбільших шанованих персон в Римі. Все це призвело до змови, яка була успішною, і завершилась вбивством Цезаря<sup>2</sup>.

На основі огляду ключових подій Громадянської війни 49-45 рр. до н.е. можемо зробити певні висновки. Не зважаючи на позиціювання Цезаря як милосердного політичного діяча, полководця та диктатора, в результаті все одно Цезар загинув не від власної смерті. Провівши низку військових походів та битв, далеко за межами Давньоримської республіки, сформувати єдність всередині країни йому так і не вдалося. Так, Цезар усім продемонстрував свій хист полководця, але вважаємо, що усіма можливими політичними досягненнями він так вміло і не зміг скористуватися. Політична боротьба Цезаря і Помпея, продемонструвала усьому світу на скільки вирішальними є політичні амбіції та характер.

---

<sup>1</sup> История Древнего Рима Под редакцией В.И.Кузицина. Издание четвертое переработанное и наполненное. М., «Высшая школа», 2000. URL:

[http://www.sno.pro1.ru/lib/istoriya\\_rima/15.htm](http://www.sno.pro1.ru/lib/istoriya_rima/15.htm) (дата звернення: 29.04.2024).

<sup>2</sup> Balsdon, J.. "The Ides of March". Historia: Zeitschrift für Alte Geschichte. 1958. V. 7 (1). pp. 80-94.

### 2.3. Вплив громадянської війни на суспільство та політику Римської республіки.

Будь-яка війна і зміни в державному строї впливають на загальний політичний та суспільний стан. Не виключенням стала і Римська республіка за часів громадянської війни 49-45 рр. до н.е.

За свій не довгий час правління, Цезар провів низку реформ які були на поліпшення системи оподаткування, зменшення дотацій для отримання напливу зубожілого населення столиці. Займався підтримкою ветеранів армії і безземельних селян на землі. Запровадив закон проти розкоші, регулювання порядку проїзду транспортних засобів, ввів Юліанський календар та ін<sup>1</sup>.

Проте авторитетна модель управління Цезаря, обурювала прихильників республіканського ладу. Тим самим породжуючи думки, що Цезар хоче проголосити себе царем.

За час громадянської війни матеріальне становище широких верств населення значно погіршилося, велику гостроту набуло боргового питання. Претор Целій Руф виніс законопроект щодо касації всіх боргів. У 47 р. до н.е. народний трибун Долабелла вирішив відновити його законопроект, що спричинило нові хвилювання. Цезар був змушений піти на часткову реалізацію програми скасування заборгованості по квартирній платі за один рік, зарахування вже виплачених відсотків коштом самого боргу, завдяки чому спокій у Римі було відновлено. Крім того, Цезарю довелося мати справу з досить небезпечним бунтом солдатів, яким не виплатили вчасно обіцяну винагороду. Цей бунт йому вдалося ліквідувати завдяки рішучому та сміливому особистому втручання, зокрема завдяки тому, що, обіцявши солдатам необхідне звільнення.<sup>2</sup>

---

<sup>1</sup> Аппиан Александрийский. Гражданские войны. Книга I. Глава 119. URL: <https://ancientrome.ru/antlittr/t.htm?a=1468001119> (дата звернення: 08.05.2024).

<sup>2</sup> Утченко С. Л. Указ. соч. URL: <https://ancientrome.ru/publik/article.htm?a=1405384009> (дата звернення: 01.05.2024).

А. Машкін, зазначає, що для політики цезаризму характерним є опір на армію, що перетворилася із загальногромадянського ополчення на наймане військо. В галузі соціальної політики для римського цезаризму, який все ж таки виростає з рабовласницької демократії, дуже характерне лавірування між різними соціальними угрупованнями<sup>1</sup>. Цезар прагнув стати між двома групами римського рабовласницького суспільства, що борються, і що з цих двох груп «плебс не був ні єдиною, ні головною опорою Цезаря». Його «партія» була складена з різнорідних елементів, або, як вказує автор, «навколо Цезаря групувалися певні кола римських вершників, багатих італійських муніципалів і знатних провінціалів, що романізувалися». Цезар відкрито прагнув монархічної влади, щоб його проголосили царем.<sup>2</sup>

За часів громадянської війни прослідковувався також процес створення нової організаційно-політичної структури римської держави. Особливо це стосувалося соціальної трансформації. Складання нової адміністративно-політичної структури неминуче і нерозривно пов'язані з формуванням нової соціальної опори режиму загальноімперському масштабу. Ця внутрішня опора поступово створюється шляхом своєрідної інкорпорації італійських і провінційних верств до якоїсь нової, вже «загальноімперської» керівної еліти. Зазначають, що з міст починають надходити свіжі сили, причому у армію, що проявляється особливо наочно, а й в органи управління. Саме з цих людей (і нових римських громадян міст не римського права) формується «керівний шар». Ця нова еліта, яка змінювала староримські аристократичні прізвища, була вже привілейованою і панівною «кастою» не лише стосовно своїх власних нижчих та експлуатованих верств населення, а й стосовно до всіх тих, на кого римські права ще не були поширені. Усередині цієї нової еліти складалася своя ієрархія і

---

<sup>1</sup> Машкин Н. А. Принципат Августа. Происхождение и социальная сущность. Изд-во Академии Наук СССР, М.-Ленинград, 1949. С 54-76.

<https://ancientrome.ru/publik/article.htm?a=1405475004#n18> (дата звернення: 08.05.2024).

<sup>2</sup> Машкин Н.А. Указ. соч. С.64-66.

диференціація: на першому місці, безсумнівно, стояли все ж таки римляни, як такі, і ті вихідці з муніципальної знаті, які з ними нерозривно злилися<sup>1</sup>.

По завершенню Громадянської війни було проведено перепис населення, і виявилось, що чисельність його зменшилася більш ніж удвічі.

Таким чином Громадянська війна трансформувала як соціальний, так і політичний устрій Стародавнього Риму. Демонстрація симбіозу умов початку Громадянської війни, від загальнополітичних до особистісних показала, що війна була неминучою. Перебіг війни продемонстрував необхідність трансформації політичного устрою держави. Політична дуальність оптиматів та популярів, та слабкість Сенату, в певній мірі сприяла встановленню влади Цезаря та її швидкому поширенню та масовій підтримці. Вважаємо, що саме лідерські якості Цезаря, спричинили програш республіканських намірів Помпея.

---

<sup>1</sup> Утченко С. Л. Указ. соч. С 143 – 157. <https://ancientrome.ru/publik/article.htm?a=1359389006>

## РОЗДІЛ III. ДРУГИЙ ТРІУМВІРАТ

Другий тріумвірат, утворений у 43 р. до н. е. Гаєм Октавіаном (пізніше Октавіан Август), Марком Антонієм і Марком Лепідом, був створений як політичне об'єднання у відповідь на події та внутрішні конфлікти в Республіці. Це явище можна вважати поворотним в історії римської держави, оскільки саме створення тріумвірату і його наслідки визначили вектор розвитку римського суспільства і політичного устрою на багато років уперед. Це був перехідний період від республіканської форми управління до імперської<sup>1</sup>.

Тріумвірат був створений під впливом складних політичних та соціальних обставин. Необхідність тріумвірату була спрямована на забезпечення стабільності в Римській республіці після громадянських війн і конфліктів, внаслідок чого республіканські інститути зазнавали кризи.

Створення другого тріумвірату і заходи, що сприяли цьому, мають істотний вплив на розвиток римської держави в соціально-політичному контексті. Події, що відбулися в 44-30 роках до н.е., мали далекоглядні наслідки та прямим чином вплинули на перебіг історії Римської Республіки (Імперії надалі)

### 3.1. Утворення та склад другого тріумвірату.

Вбивство Гая Юлія Цезаря в 44 році до н.е. запустило низку політичних та соціальних потрясінь у Римській державі. Згодом це призвело до тяжкої внутрішньополітичної кризи та чергової громадянської війни. Смерть диктатора збентежила як прибічників цезаріанської партії, так й республіканців. На думку С.Л. Утченка змовники досконально продумали план вбивства, але не подбали

---

<sup>1</sup> Машкин Н. А. Принципат Августа. Происхождение и социальная сущность. М.; Л., 1949. С. 86.

про подальші рішення, що допомогло прихильникам Цезаря досить швидко прийти до тьми та почати діяти<sup>1</sup>.

Найвпливовішими людьми з-поміж цезаріанців були: близький друг Цезаря та консул Марк Антоній і Марк Емілій Лепід, який був начальником кінноти. Обидва були авторитетними людьми серед прихильників Цезаря, тому вирішено було діяти спільно. Лепід перший хто заговорив про помсту і ввів свої загони в місто. Марк Антоній, своє чергою, скориставшись становищем консула, через кілька днів скликав сенатське засідання.

Аналізуючи наступні події ми робимо висновок, що це засідання було багато в чому вирішальним. Щоб уникнути кровопролиття, обидві сторони вирішили прийти до компромісу. Підсумки переговорів мали далекосяжні наслідки: Цезаря не оголосили тираном, оскільки це скасовує всі його розпорядження віддані за життя (у перспективі це призвело б до земельних втрат з боку самих сенаторів, а також до обурення ветеранів Цезаря та ескалації напруги між сторонами) на протилежний бік вбивць Цезаря амністували<sup>2</sup>.

На похоронах Цезаря було оприлюднено його заповіт. Аналізуючи джерела, можна відзначити важливість його змісту. Такі античні автори як Діон Касій<sup>3</sup> і Аппіан<sup>4</sup> у своїх роботах приділяють велику увагу саме заповіту, підкреслюючи його основоположне значення. У ньому Цезар призначив своїм приймачем племінника Октавіана. Крім права спадкоємності йому також переходила більшість спадщини Цезаря. Заповіт давав Октавіану легітимність у власних очах багатьох послідовників Цезаря. Це створило юридичну основу для його майбутньої політичної кар'єри.

Водночас Марк Антоній, будучи найвпливовішою людиною в таборі цезаріанців, почав зосереджувати у своїх руках політичну силу в Римі. Попри на

<sup>1</sup> Утченко С. Л. Древний Рим. События. Люди. Идеи. М., Изд-во «Наука», 1969. С. 169.

<sup>2</sup> Машкин Н. А. Указ. соч. С. 124.

<sup>3</sup> Дион Кассий. Римская история / Перевод сделан по изданию: Dio Cassius. Roman History. L., 1930 (Loeb Classical Library). Перевод Н. Н. Трухиной С.43 -47.

<sup>4</sup> Аппиан Александрийский. Римская история. М., «Ладомир», 2002. С.83 -95.

компромісне рішення про амністію, він очолив боротьбу проти вбивць Цезаря, а також подавав явні сигнали про бажання зайняти місце диктатора. Однак у цій ситуації не все так однозначно, оскільки Антоній намагався грамотно заручитися підтримкою обох політичних таборів. Для цього він робив досить ефективні кроки. Антоній під приводом виконання доручень Цезаря, що залишилися посмертно, зосередив у своїх руках широкі повноваження.<sup>1</sup> Це добре простежується в роботі Плутарха. З його слів можна зробити висновок, що користуючись своїм становищем консула і записами Цезаря, які опинилися в його руках, Антоній призначав угодних йому людей на певні посади, щоб здобути прихильність сенату.<sup>2</sup> Крім цього він видав указ про вічне скасування диктатури, а також запропонував повернути з Іспанії Секста Помпея, відшкодувати йому конфісковане майно і поставити на чолі флоту.

Усі ці дії викликали позитивний відгук у сенаті. В результаті по новому були розподілені провінції: Сирія - Долабеллі, а Македонія Антонію, що було вигідно останньому, оскільки в цих регіонах перебували війська, які були підготовлені в рамках майбутньої кампанії проти Парфії.<sup>3</sup>

Октавіан на момент смерті цезаря перебував в Аполонії для навчання. Діон Касій стверджує, що юнака послали туди для майбутнього походу в Парфію.<sup>4</sup> З відомостей Миколи Дамаського можна зробити висновок, що хоч Октавіан на той момент був ще зовсім юний, діяв він дуже розважливо і грамотно. Як головне він не став збирати армію для помсти та робити поспішні дії, а вирішив проаналізувати все, що відбувається, і відправитися в Рим. З джерел ми дізнаємося, що Октавіан, перебуваючи в Апполонії, не знав про заповіт Цезаря. Людина, яка принесла новину про смерть, миттєво відреагувала на те, що

---

<sup>1</sup> Егоров А. Б. Указ. соч. С. 75.

<sup>2</sup> Плутарх. Сравнительные жизнеописания в двух томах, М.: издательство «Наука», 1994. С. 80.

<sup>3</sup> Утченко С. Л. Указ. соч. С. 174.

<sup>4</sup> Дион Кассий. Римская история / Перевод сделан по изданию: Dio Cassius. Roman History. L., 1930 (Loeb Classical Library). Перевод Н. Н. Трухиной. С.22 -25.

відбувається, і без зволікань доставила звістку особисто Октавіану, щоб той заздалегідь міг вжити будь-яких заходів.

Вже опинившись в Італії юнак дізнався, що в заповіті Цезар назвав його своїм наступником, усиновив і залишив дві третини всіх статків. Також дуже теплу зустріч Октавіану надали ветерани Цезаря в місті Брундизій, завдяки чому він став більш впевнений у своїх силах.

Згадані обставини мали найважливіше значення. Можна вважати, що відтоді Октавіан вирішив, що він не відмовлятиметься від спадщини й включиться у велику політичну гру<sup>1</sup>.

Після приїзду в Рим Октавіан розпочав юридичну процедуру щодо прийняття спадщини та імені Цезаря, але при цьому його стосунки з Антонієм не склалися. Марк Антоній, який на той час претендував на повноцінну заміну померлому Цезарю, був не в захваті від появи молодого й амбітного Октавіана. Аналізуючи джерела і літературу сучасних авторів, ми робимо висновок, що перша зустріч між племінником Цезаря і Марком Антонієм вийшла невдалою. Останній зі свого боку ставився до Октавіана зі зневагою і ясно дав зрозуміти, що заповіт Цезаря не дає йому право керувати державою<sup>2</sup>.

У відповідь на це Август зблизився з Цицероном, мудрим і авторитетним сенатором, який звинувачував Марка Антонія у спробах тиранії. Цицерон узяв на себе лідерство в сенаті, і пішов на конфронтацію з Антонієм<sup>3</sup>. Він виголосив 14 промов проти Марка Антонія, які згодом, провівши аналогію, назвали "філіппіками"<sup>4</sup>.

---

<sup>1</sup> Николай Дамасский. О жизни Цезаря Августа и о его воспитании / Текст приводится по изданию: Вестник древней истории. 1960 г. № 4. Перевод Е. Б. Веселаго. С.87 – 109.

<sup>2</sup> Mark Toher. Octavian's arrival in Rome, 44 b.c. // Classical Quarterly, Vol. 54, No. 1 (2004), P. 87 – 89.

<sup>3</sup> Утченко С. Л. Указ. соч. С. 176-177.

<sup>4</sup> Марк Туллий Цицерон. РЕЧИ В ДВУХ ТОМАХ. Том II (62—43 гг. до н. э.). Издательство Академии Наук СССР. М. 1962. Перевод В. О. Горенштейна.

У них він завдяки своїм ораторським якостям всіляко звинувачував Антонія в його бажанні узурпувати владу, що становило велику небезпеку для республіки<sup>1</sup>.

В час політичної нестабільності особливу роль відігравала армія. Кожна сторона прагнула поставити себе в найбільш вигідне, сильне становище, тому відбувалося постійне вербування військ і переманювання цілих легіонів від одного політика до іншого. Дуже показово це демонструє праця А. В. Ігнатенка, в якій вона розглядає вплив римської армії та ветеранів Цезаря, зокрема, на політичне життя того часу<sup>2</sup>.

Ветерани чинили сильний вплив не тільки на внутрішні конфлікти й розбіжності всередині Цезаріанської партії, а й на рішення сенату. Щодо цезарінців, то показовим моментом є боротьба за легіони між Октавіаном і Антонієм у момент загострення їхніх стосунків. Звичайним легіонерам були не до душі внутрішні розбіжності всередині партії, тому вони як вірні навіть після смерті Цезарю показували невдоволення ворожнечею двох полководців. Часто люди, які воювали за Цезаря в одному легіоні, перебували по різні боки армій в Октавіана та Антонія, тому мали місце випадки переходу від одного полководця до іншого або зовсім відмова від бойових дій проти своїх колишніх побратимів.

Також за армію боролися і республіканці, набираючи й призиваючи переважно легіонерів зі східних провінцій, обіцяючи гроші та землі<sup>3</sup>.

У таборі цезаріанців гроші також відігравали важливу роль. Аналізуючи роботи античних авторів, наприклад таких як Светоній, ми можемо зробити висновок, що часто полководці шляхом обіцянки великих сум, подарунків і нагород переманювали на свій бік війська. Зокрема вищезгаданий Светоній розповідає про такі випадки задаровування з боку Гая Октавіана<sup>4</sup>.

---

<sup>1</sup> Сергеев В. С. Указ. соч. С. 351.

<sup>2</sup> Игнатенко А. В. Указ. соч. С. 208.

<sup>3</sup> Игнатенко А. В. Указ. соч. С. 208.

<sup>4</sup> Гай Светоний Транквилл. Жизнь двенадцати цезарей. М.. Изд-во «Наука», 1993. Перевод М. Л. Гаспарова. С. 8 -14.

Антоній, розуміючи неминучість громадянської війни, вирішив посилити свої позиції та забрав собі Цизальпійську Галію, яка раніше була віддана Дециму Бруту. В свою чергою Брут не погодився на ці умови та відмовився підкорятися волі Антонія, останній зі свого боку зібрав війська і вирушив з ними на місто Мутин з метою вибити звідти Брута. Цей момент можна вважати початком громадянської війни. Її натхненником став Цицерон, який уже згаданими 14 промовами налаштував проти Антонія сенат<sup>1</sup>.

Ці події запустили ланцюжок, який за підсумком приведе до створення другого тріумвірату.

У січні 43 року до н.е. почалася Мутинська війна. З одного боку були війська Антонія, а з іншого - війська Октавіана і консулів 43 року до н.е. Авла Гірція і Гая Вібія Панси. За підсумками боїв Антоній зазнав нищівної поразки, із залишками військ переправився через Альпи та з'єднався з Лепідом, який до цього виражав нейтральну позицію, і якого потім також проголосили ворогом вітчизни. З протилежного боку обидва консули трагічно загинули, у зв'язку з чим Октавіан скористався моментом і став диктувати свої умови сенату в наданні йому права Консула. Після очікуваної відмови сенату, полководець символічно перейшов Рубіком, увійшов до Риму і став наймолодшим консулом у віці 19 років. Мар

Розуміючи своє складне становище, Юний Август пішов на таємні переговори з Антонієм і Лепідом. Це було необхідно за багатьма факторами: один з них це ветерани, які не бажали воювати проти прийомного сина Цезаря, але і з іншого боку були вірні своїм полководцям. Також Октавіану загрожувала небезпека що із заходу, що зі сходу, тому завдяки своїй далекоглядності й таланту стратега він прийняв правильне рішення про примирення з Антонієм і Лепідом<sup>2</sup>.

---

<sup>1</sup> Утченко С. Л. Указ. соч. С. 176-177.

<sup>2</sup> Борухович В. Г. После мартовских ид 44 г. до н. э. (исторический очерк) / Текст приводится по изданию: «Античный мир и археология». Вып. 5. Саратов, 1983. С. 54 – 109.

За свідченнями Аппіана переговори відбувалися на острові біля міста Мутин. Вони тривали цілодобово протягом трьох днів, підсумком яких було створення нового Тріумвірату в особах Гая Октавіана, Марка Антонія та Марка Емілія Лепіда для наведення порядку в державі<sup>1</sup>.

Загалом створення другого тріумвірату значуща подія для вивчення соціально-політичного розвитку Рима. Він відбувався в період смуту й потрясінь у римській державі. Створення Тріумвірату - складний процес, який варто вивчати та розглядати не тільки в контексті союзу трьох впливових людей, а як вимушені заходи в складній політичній боротьбі амбітних і по своєму талановитих лідерів свого часу.

### **3.2. Зміни в політичному та соціальному житті Риму в період другого тріумвірату.**

Найбільш значущим соціальним потрясінням у період тріумвірату є проскрипції. Це список неугодних людей, які тим чи іншим чином становили або становлять загрозу для тріумвірів. Весь хаос, що відбувався, дуже докладно описує Аппіан. Читаючи його працю, можна зробити висновок, що в той момент держава потонула в крові. Разом з оприлюдненням списку неугодних, також було оголошено нагороду за їхню голову: вільна людина отримувала 25 000 аттичних драхм за голову; рабу - його свобода і 10 000 аттичних драхм<sup>2</sup>.

Спочатку було засуджено до страти 17 найнебезпечніших для тріумвірів людей, до їхнього списку входив і Цицерон. Потім у перший оприлюднений список внесли 130 індивідів. Унаслідок кривавих розправ кількість зросла до 300 сенаторів і 2000 вершників. Такі масові страти привілейованих громадян та і конфіскація їхнього майна створили ауру страху в усіх верствах населення<sup>3</sup>.

<sup>1</sup> Аппиан Александрийский. Римская история. М., «Ладомир», 2002. С. 43 – 78.

<sup>2</sup> Аппиан Александрийский. Указ. соч. С. 94 – 104.

<sup>3</sup> Fitzler K., Seek O. Julius (132) // RE. HBd. 19. 1918. Sp. 295. P. 73 -99.

Про це свідчить Веллей Патеркул, що страта Цицерона змусила замовкнути весь народний голос і ніхто не заступився за того, хто багато років захищав інтереси держави та її громадян<sup>1</sup>.

Крім придушення опозиції шляхом репресій і страт, тріумвіри активно збирали фінанси для боротьби проти вбивць Цезаря. Для цього вони стягували великі податки з плебеїв і жінок. Тріумвіри зажадали від багатьох заможних людей переоцінку свого майна і надати частину на потреби армії. Також важливим соціальним явищем були доноси, зокрема на людей, які приховували засуджених зі списку проскрипцій або на тих, хто неправдиво оцінював свої статки та недоплачував частину своїх заощаджень<sup>2</sup>.

Загалом, проскрипції другого тріумвірату призвели до систематичного занепаду римської аристократії, стійких прихильників республіканських цінностей. Ця епоха стала свідком реструктуризації активів, особливо землі. Земля переходила з рук республіканської знаті на користь нових соціальних класів у римському суспільстві. Ці перетворення проклали шлях до монархічної системи, особливо під час консолідації центру влади, зосередженого навколо військової сили.

Головним соціальним розвитком другого тріумвірату є боротьба Італійських міст проти сенаторської аристократії. У результаті подій другого тріумвірату Італія перемогла Рим. Багато істориків і зокрема Рональд Сайм вважають це як своєрідну соціальну революцію і новий соціальний порядок, коли одна олігархія змінилася іншою. Рушійною силою цієї революції була армія<sup>3</sup>.

Армія часів цезарізму здебільшого складалася з ветеранів минулих воєн, переважно з вірних Цезарю солдатів. Набір відбувався з нижчих верств населення, найчастіше з-поміж дрібних землевласників. Своїм особливим

---

<sup>1</sup> Веллей Патеркул. Римская история. Книга II / Текст приводится по изданию: «Римская история» Веллея Патеркула / А. И. Немировский, М. Ф. Дашкова — Воронеж: Изд-во Воронеж. ун-та, 1985. С. 164.

<sup>2</sup> Аппиан Александрийский. Указ. соч. С. 88.

<sup>3</sup> Ronald Syme. The Roman Revolution // Oxford at the clarendon press, 1939. P.34 – 95.

становищем під час громадянських воєн і періоду тріумвірату вони завдячували виключно полководцям. Саме від людини, за ким піде легіон, залежав їхній матеріальний стан, нагорода, отримана після війни тощо. З цієї причини солдати просто не були зацікавлені в потребах і бажаннях звичайних людей Італії або самого Риму. Армію можна вважати двигуном соціально-політичних змін у цей період, завдяки якій відбулася радикальна за своєю манерою аграрна реформа<sup>1</sup>.

Відбувався примусовий перерозподіл земель на користь ветеранів. Яскравим прикладом цьому є вже згадані проскрипції, а також конфіскації земель з метою відшукати землі для десятків тисяч ветеранів. За різними джерелами всього землі отримали близько 300 тисяч ветеранів часів Августа. Іноді землі забирали без будь-якої компенсації. Ці соціальні потрясіння переросли в Перузинську війну. Але мали місце і компенсації за відібрані землі, це називалося "примусова купівля". За своєю суттю це була спроба з боку тріумвірів легітимізувати процес дарування землі ветеранам, щоб уникнути напруги та конфліктів на цьому ґрунті.<sup>2</sup>

Що стосується плебсу, то він не відігравав особливої ролі в державному апараті, тому частіше в дослідженнях періоду другого тріумвірату приділяється увага армії, рабовласницькому ладу тощо. Наприклад, Август в основному не спирався на плебс як на реальну політичну силу. Він намагався обмежити простий люд від політики й не шукав соціальної опори, офіційно не виокремлюючи будь-якої класової групи населення<sup>3</sup>.

Важливим соціальним моментом періоду другого тріумвірату є криза рабовласницького устрою. Причиною цього можна вважати масові повстання рабів на початку 1 ст. до н.е. Але скоріше головною причиною є використання рабів у класово-партійній боротьбі. Крім базових функцій раба притаманних

---

<sup>1</sup> Машкин Н. А. Указ. соч. С. 94 – 99.

<sup>2</sup> Laignoux R. Politique de la terre et guerre de l'ager à la fin de la République. Ou comment César et les triumvirs ont «inventé» des terres pour leurs vétérans // MEFRA. T. 127/2. 2015. P.283.

<sup>3</sup> Утченко С. Л. Указ. соч. С. 47.

республіканському Риму, в період громадянської боротьби рабів активно залучали до протистояння на тій чи іншій стороні. Яскравим прикладом є Секст Помпей, який активно набирив до свого війська і флоту рабів-утікачів. Якщо брати загалом рабовласницький устрій, то Октавіан наголошував на потребі зміцнити рабовласницький лад, завдяки чому він заручився великою підтримкою серед рабовласників<sup>1</sup>.

З політичного погляду тріумвірат був об'єднанням, метою якого було навести порядок у республіці. Оскільки на відміну від першого тріумвірату, угода Августа, Антонія і Лепіда була закріплена юридично, тріумвіри отримували необмежені повноваження з опорою на армію<sup>2</sup>.

За підсумком республіканські інститути занепали. Держава почала свій рух у бік нового урядового апарату, в якому витіснялися виборні та демократичні органи полісно-республіканського устрою. На зміну їм прийшли призначення на посади за вказівкою тріумвірів, а після практикувалися Августом після його консолідації влади. Найчастіше на важливі посади призначали людей із близького кола спілкування або тих, хто був тією чи іншою мірою залежний від тріумвіра<sup>3</sup>.

Одним із головних чинників кризи республіканських інститутів і соціально-політичних змін є розкладання і втрата значущості коміціального устрою, а потім і припинення їхнього фактичного впливу. Але не варто вважати, що саме зі створенням тріумвірату коміції втратили свою значущість. Криза коміцій була довгим процесом, що розпочався ще за часів Сулли, під час тріумвірату й правління Августа вони остаточно втратили свою важливість і мали суто формальний характер, а їхні законодавчі функції відмирають<sup>4</sup>.

---

<sup>1</sup> Машкин Н. А. Указ. соч. С. 297.

<sup>2</sup> Сергеев В. С. Указ. соч. С. 354.

<sup>3</sup> Утченко С. Л. Указ. соч. С. 268-269.

<sup>4</sup> Там само. С. 107-109

Загалом суспільству під час другого тріумвірату доводилося мати справу з непростими ситуаціями, пов'язаними з кількома громадянськими конфліктами. Це пов'язано з певною формою зловживання владою з боку політичного класу, а також із загальним відчуттям страху та незахищеності серед громадян. Тріумвіри визнавали військо найважливішим знаряддям наведення порядку, на нього вони в першу чергу спиралися, що призвело до економічного тягара для імперії<sup>1</sup>.

Під час Другого тріумвірату були запроваджені нові податки та реформи, спрямовані на військові потреби та забезпечення армії. Це призвело до подальшого зростання податкового навантаження на населення та погіршення економічної ситуації в країні. З іншого боку, Тріумвірат успішно подолав громадянську війну і відновив певну стабільність і порядок, сприяючи тим самим економічному відродженню. Економіка Римської республіки поступово почала відновлюватися після десятиліть воєн і хаосу.

### **3.3. Роль Октавіана, Антонія та Лепіда у структурі другого тріумвірату та подальшому управлінні Римською республікою.**

Другий Тріумвірат був утворений в першій половині 40-х років до н.е. як реакція на політичну кризу та громадянську війну, які виникли після вбивства Гая Юлія Цезаря у 44 році до н.е. Учасниками Тріумвірату були Гай Октавіан (пізніше відомий як Октавіан Август), Марк Антоній і Марк Лепід.

Записаною формою утворення Тріумвірату була законодавча реформа, відома як "lex Titia", прийнята у 43 році до н.е. Згідно з цією реформою, Тріумвірат отримав необмежену владу та імунітет від судового переслідування, а також право проводити реформи та призначати посадових осіб<sup>2</sup>.

Кожен з учасників Другого Тріумвірату мав свої власні функції та роль у владі. На початковому етапі повноваження тріумвірів були визначені так: Лепід як

---

<sup>1</sup> Мишулин А. В. Указ. соч. С. 92 -94.

<sup>2</sup> Игнатенко А. В. Указ. соч. С. 132 – 140.

найменш впливовий залишився в Римі для управління містом із трьома легіонами. Октавіан і Антоній зі свого боку мали кожен по 20 легіонів і вели активну військову компанію проти республіканців, на чолі яких були Кассій і Брут. Крім розподілу обов'язків труївміри також розділили між собою провінції. Антоній отримав Цизальпійську і Космату Галію, Лепід - Нарбонську Галію і всю Іспанію, Октавіан - Африку, Сицилію, Сардинію і Корсику. Провінціями управляли через намісників, яких призначали особисто триумвіри<sup>1</sup>.

Перемога цезаріанців у битві при Філіппах поклала кінець республіканському опору, і Рим фактично почав рухатися в монархічний бік. Найважливішу роль у перемозі відіграв Марк Антоній, внаслідок цього він значно посилив свої позиції порівняно з Августом і тим більше Лепідом, який поступово відходив на другий політичний план. Саме Антоній став ініціатором нового поділу провінцій. Антоній отримав усю Галію і фактично встановив владу над східними провінціями, взявши на себе збір грошей, Октавіан отримав Іспанію і Сардинію, а Лепід - Африку. Останній своє чергою в наступні роки перестає відігравати значущу роль у політиці<sup>2</sup>.

Після закінчення Перузинської війни Лепід відбуває до Африки, де наступні роки толком не втручається в політичні справи республіки. Аналізуючи всі джерела, ми робимо висновок, що Лепід не був видатним полководцем, не був майстром дипломатії, але мав шляхетне походження і належав до старого аристократичного роду. Він не робив ніяких активних політичних дій, але при цьому він і не залишався осторонь боротьби за верховенство в державі, як могло спочатку здатися. Лепід проводив грамотну військову політику щодо своєї армії та зумів значно її збільшити. Він відмовляє Октавіану на прохання вступити у війну проти Секста Помпея в 38 році до н.е. Після поразки Помпея його армія перейшла до Лепіду, завдяки чому він отримав чисельну перевагу над

<sup>1</sup> Fitzler K., Seek O. Julius (132) // RE. HBd. 19. 1918. P. 293-294.

<sup>2</sup> Егоров А. Б. Указ. соч. С. 80.

Октавіаном. Тут важливу роль зіграли амбіції Лепіда, він, отримавши сильну позицію, почав диктувати свої умови Октавіану.<sup>1</sup>

Про це ми дізнаємося у Діона Касія<sup>2</sup>, та Аппіана. У кожному з джерел докладно описується момент, коли Лепід висуває свої претензії й умови Августу, проте Аппіан більш докладно описує процес переходу солдатів Лепіда на бік Октавіана, в той час, як Кассій більш поверхнево.<sup>3</sup>

Аналізуючи античних авторів ми робимо висновок, що саме армія відіграла головну роль у запобіганні чергової громадянської війни. І саме перехід армії на бік Октавіана вимкнув Лепіда з політичної арени. При всьому цьому Август залишив Лепіда в живих як звичайного громадянина.

Марк Антоній був військовим лідером та представником впливового Цезаріанського партійного блоку. Він брав участь у військових операціях тріумвірату і забезпечував їхній військовий успіх. Однак це здебільшого обмежується першими роками існування тріумвірату та війною проти Республіканців, наступні роки аж до кампаній на Сході, Марк Антоній збирав війська та сили для походу на Парфію, а також влаштовував особисте життя з Клеопатрою. Винятком стала Перузинська війна. У ній Антоній виступив проти Октавіана разом із військом заколотників його брата і Секстом Помпеем. Щоб уникнути кровопролиття з війни, було укладено Брундезійську угоду. За цією угодою провінції було перерозподілено. Антоній отримав східні провінції, проте західні провінції перейшли до Октавіана<sup>4</sup>.

Далі Парфянський похід Антонія вийшов не настільки успішним як планувалося. З цієї причини авторитет і популярність Антонія нестримно зменшувалися. Але змістовніший був похід у Вірменію, він вийшов більше вдалим чим попередній, але по його підсумках Антоній отримав масу негативу і

---

<sup>1</sup> Парфенов В.Н. Указ. соч. С. 88-94.

<sup>2</sup> Дион Кассий. Римская история / Перевод сделан по изданию: Dio Cassius. Roman History. L., 1930 (Loeb Classical Library). Перевод Н. Н. Трухиной. С. 37 -40.

<sup>3</sup> Аппиан Александрийский. Указ. соч. С. 65 – 70.

<sup>4</sup> Машкин Н. А. Указ. соч. С. 231–234.

ненависті до своєї персони. Причиною цьому став тріумф, який полководець провів не як належить в Римі, а в Александрії.

Варто згадати, що одним із пунктів вищезгаданих Брундезійської угоди був династичний шлюб між сестрою Октавіана Октавією та Марком Антонієм. Своєю чергою Марк Антоній попри свій шлюб розпочав роман із Клеопатрою<sup>1</sup>. Цю подію добре описує Плутарх. Виходячи з його роботи, ми дізнаємося, що після цих подій Август почав активно налаштовувати Римське суспільство проти Антонія, таким чином готуючись до нової війни. Всупереч усім правилам Октавіан розголошує заповіт Антонія в якому він велів, поховати його в Олександрії разом з Клеопатрою, а за нею закріплюються всі землі, які він передав їй та її дітям. Після цього Август оголошує війну саме Клеопатрі, а не Антонію, щоб уникнути статусу громадянської.

Підсумком цієї війни стала поразка Антонія та його самогубство, а потім і самогубство його коханої. Після смерті Антонія вся влада у Римській державі перейшла одноосібно до рук Октавіана<sup>2</sup>.

Октавіан був ключовою постаттю в Тріумвіраті та зіграв важливу роль у керуванні Римською республікою. Його головним завданням було відновлення його спадщини та прав на спадкоємство Гая Юлія Цезаря<sup>3</sup>.

У другому тріумвіраті Августу по праву можна віднести головну роль. Аргументувати це можна постійною участю у всіх соціальних та політичних подіях 44-30 років до н.е. З початку його політичної кар'єри йому приділялася велика увага оскільки саме Октавіан був спадкоємцем Цезаря. Він грав головну роль у всіх конфліктах та політичних протистояннях часів другого тріумвірату. Він не був видатним воїном, мав слабе здоров'я і часто хворів, що ми можемо дізнатися із джерел. Але при цьому не дивлячись на свій молодий вік як для

---

<sup>1</sup> Утченко С. Л. Указ. соч. С. 198-201.

<sup>2</sup> Плутарх. Указ соч. С 87.

<sup>3</sup> Заборовский Я. Ю. Римские цензы в период кризиса и падения Римской республики (102-28 гг. до н. э.) // ВДИ. 1982. № 3. С. 50-60.

політика, Октавіан був надзвичайно непоганим стратегом і полководцем. Він майстерно вів політичну гру, починаючи від Мутинської війни, і закінчуючи розгромом Антонія в 31 році до н.е. Светоній описує Октавіана як жорстоку певною мірою людину, яка могла безжально розправитися з кимось або страчувати, тут ще можна навести як приклад проскрипцій, конфіскації майна тощо. Але вже після здобуття влади Август став милостивим суддею<sup>1</sup>.

Після перемоги над Секстом Помпеєм, Октавіан почав готувати ґрунт для зміцнення свого авторитету та впливу в державі. Він своїми діями намагається задовольнити не тільки потреби армії та ветеранів, а й ширші соціальні групи. Август просто прибирає якісь погані спогади про себе, особливо початковий період тріумвірату, який був пов'язаний з терором, стратами, конфіскаціями тощо. Відтепер ветерани нагороджувалися не за старим принципом експропріацій, а шляхом трофеїв на Сицилії. Також за наказом Октавіана було знищено всі документи, які віднесли до проскрипцій та громадянської війни. Після повернення Антонія з Парфії мав бути відновлений республіканський лад. Крім внутрішнього успіху, Август здобув перемогу на зовнішній арені, коли провів успішний похід проти Іллірії<sup>2</sup>.

Багато в чому ця політика зумовила подальший перебіг протистояння Октавіана та Антонія. Після того, як Август забрав усі повноваження у Лепіда, тріумвірат став скоріше дуумвіратом. Октавіан завдяки своїй далекоглядності зміг схилити на свій бік усі західні провінції та Італію.

Після перемоги над Антонієм фактично римська держава закінчила перехід від Республіки до Імперії. Октавіан своєю чергою став першим імператором. Таким чином, Другий тріумвірат має найважливіше значення в контексті соціально-політичного розвитку Риму в 60-30 роках до н.е. Умови створення тріумвірату та подальша діяльність тріумвірів мали далекоглядні наслідки для всієї наступної римської історії. Події, що відбувалися в соціальній та політичній

---

<sup>1</sup> Гай Светоний Транквилл. Указ. соч. С. 33 – 39.

<sup>2</sup> Утченко С. Л. Указ. соч. С. 197-198.

сфері, розділили розвиток держави на "до" і "після". Загалом тріумвірат завершив громадянську війну, забезпечивши стабільність та сприявши переходу до імператорської системи правління, яка існувала століттями після Тріумвірату. Сталося це внаслідок перемоги Октавіана Августа над своїми політичними опонентами. Під владою Августа почалася ера Пакс Романа, її можна характеризувати довготривалим миром та стабільністю. Втім, цей перехід також означав послаблення ролі Сенату та зростання влади імператора, що визначало подальший характер управління Римською імперією.

## ВИСНОВКИ

У середині II ст. до н.е. розгорнулась політична боротьба серед представників аристократії у сенаті. Сенат було поділено на два політичні угруповання: популярів та оптиматів. Дане політичне загострення не обійшлося без протистояння. Так між лідерами оптиматів та популярів, Луцієм Суллою та Гаєм Марієм відповідно, відбулося протистояння, яке переросло у громадянські війни у 80-рр. до н.е.

Дане протистояння в результаті завершилося перемогою Сулли разом з оптиматами та масовими вбивствами популярів. Як результат було встановлено диктатуру Сулли, яка передбачала ніби як відновлення республіканського ладу. Але по факту, це було військове захоплення влади та відповідно встановлення диктатури. За час його правління було розширено повноваження сенату, а після його смерті, на чолі з оптиматами повернув собі владу.

Проаналізувавши джерела, дослідження західних та вітчизняних істориків, можна зробити такі висновки:

Метою Першого Тріумвірату був захист його членів, які були найвпливовішими людьми в Римі. Цезар і Помпей були переможними генералами, а Красс був надзвичайно багатим. Усі троє були дуже популярні серед римського народу, оскільки підтримували реформи та громадські роботи.

Загалом діяльність Першого тріумвірату продемонструвала хиткість республіканського устрою, та запит на диктаторську одноосібну владу.

Громадянська війна відіграла ключову роль у майбутньому Стародавнього Риму. Та продемонструвала всьому світу на геніальність Цезаря як полководця.

Перебіг Громадянської війни продемонстрував необхідність трансформації політичного устрою держави. Політична дуальність оптиматів та популярів, та слабкість Сенату, в певній мірі сприяла встановленню влади Цезаря та її швидкому поширенню та масовій підтримці. Вважаємо, що саме лідерські якості Цезаря, спричинили програш республіканських намірів Помпея.

Другий тріумвірат має найважливіше значення в контексті соціально-політичного розвитку Риму в 60-30 роках до н.е. Умови створення тріумвірату та подальша діяльність тріумвірів мали далекоглядні наслідки для всієї наступної римської історії.

Загалом тріумвірат завершив громадянську війну, забезпечивши стабільність та сприявши переходу до імператорської системи правління, яка існувала століттями після Тріумвірату. Сталося це внаслідок перемоги Октавіана Августа над своїми політичними опонентами.

Під владою Августа почалася ера Пакс Романа, її можна характеризувати довготривалим миром та стабільністю. Втім, цей перехід також означав послаблення ролі Сенату та зростання влади імператора, що визначало подальший характер управління Римською імперією.

В цілому можна говорити про те, що Римська республіка була чудовим прикладом блискучої політики та стратегії, що призвела до переходу від республіки до імперії.

## СПИСОК ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

1. Аппиан Александрийский. Гражданские войны. Книга I. Глава 119. URL: <https://ancientrome.ru/antlitr/t.htm?a=1468001119> (дата звернення:08.05.2024).
2. Аппиан Александрийский. Римская история. М., «Ладомир», 2002.
3. Веллей Патеркул. Римская история. Книга II / Текст приводится по изданию: «Римская история» Веллея Патеркула / А. И. Немировский, М. Ф. Дашкова — Воронеж: Изд-во Воронеж. ун-та, 1985. — 211 с.
4. Гай Светоний Транквилл. Жизнь двенадцати цезарей. М. Изд-во «Наука», 1993. Перевод М. Л. Гаспарова.
5. Дион Кассий. Римская история / Перевод с англ. С.Э. Таривердиевой / Кн. 37. URL: <http://ancientrome.ru/antlitr/t.htm?a=1276986294> (дата звернення:08.05.2024).
6. Записки Юлия Цезаря и его продолжателей о Галльской войне, о Гражданской войне, об Александрийской войне, об Африканской войне. Научно-издательский центр «Ладомир». «Наука», М. 1993.URL: <https://ancientrome.ru/antlitr/t.htm?a=1285149582> (дата звернення: 27.04.2024).
7. Марк Туллий Цицерон. РЕЧИ В ДВУХ ТОМАХ. Том II (62—43 гг. до н. э.). Издательство Академии Наук СССР. М.,1962. Перевод В. О. Горенштейна.
8. Николай Дамасский. О жизни Цезаря Августа и о его воспитании / Текст приводится по изданию: Вестник древней истории. 1960 г. № 4. Перевод Е. Б. Веселаго.
9. Плутарх. Сравнительные жизнеописания в двух томах. Помпей. М., издательство «Наука», 1994. URL: <https://ancientrome.ru/antlitr/t.htm?a=1439003200> (дата звернення:01.05.2024).
10. Светоний. Божественный Юлий // Перевод М.Л. Гаспарова. Гл. 20 -30. URL: <http://ancientrome.ru/antlitr/t.htm?a=1354635514> (дата звернення: 21.04.2024).

11. Цицерон М.Т. Три трактата об ораторском искусстве/Пер. с лат. Ф.А. Петовкого, И.П. Стрельниковой, М.Л. Гаспарова/Под ред. М.Л. Гаспарова. – М., Научно издательский центр «Ладомир», 1994, 475 с.
12. Ахиев С.Н. *Clementia Caesaris*: Сущность, причины, цели. «Античный мир и археология». Вып. 11. Саратов, 2002. 346 с.
13. Борухович В. Г. После мартовских ид 44 г. до н. э. (исторический очерк) / Текст приводится по изданию: «Античный мир и археология». Вып. 5. Саратов, 1983. 32 с.
14. Бритова Н.Н., Лосева Н.М, Сидорова Н.А. Римский скульптурный портрет. М., «Искусство», 1975. 384 с.
15. Вишпер Р.Ю. История древнего мира. М.: труд, буква, 1997. 208 с.
16. Голдсуорси А. Юлий Цезарь: полководец, император, легенда. М.: Эксмо, 2007. 133 с.
17. Горончаровский В. А. Спартаковская война: восставшие рабы против римских легионов. Санкт-Петербург: Петербургское Востоковедение, 2011. 176 с.
18. Егер О. Всемирная история (том 1. Древний мир). Книга седьмая. Век Римских междоусобных войн. Глава четвертая. Первый триумвират: консульство Цезаря. Галльская война: Помпей в Риме. Лукская конференция. Поход Красса против парфян. Распадение триумvirата и новая междоусобная война. Первый триумвират. Консульство Цезаря. URL: [https://www.gumer.info/bibliotek\\_Buks/History/Eger/22.php](https://www.gumer.info/bibliotek_Buks/History/Eger/22.php) (дата звернения: 22.04.2024). 697 с.
19. Егоров А. Б. Рим на грани эпох. Проблемы рождения и формирования принципата. Л.: Изд-во ЛГУ, 1985. 225 с.
20. Егоров А. Б. Юлий Цезарь. Политическая биография. Санкт-Петербург.: Нестор-История, 2014. 548 с.
21. Егоров А.Б. Римское государство и право. Эпоха империи: Учебное пособие. Санкт-Петербург, 2013. 248 с.

22. Заборовский Я. Ю. Римские цензы в период кризиса и падения Римской республики (102-28 гг. до н. э.) // ВДИ. 1982. № 3. 208 с.
23. Игнатенко А. В. Армия в государственном механизме рабовладельческого Рима эпохи Республики. Историко-правовое исследование. Свердловск: Изд-во Свердловского юридич. ин-та, 1976.- 688 с.
24. Игнатенко А. В. Древний Рим: от военной демократии к военной диктатуре: (историко-правовое исследование). Свердловск: Изд-во Свердловского юридич. ин-та, 1988.- 160 с.
25. История Древнего Рима / Под редакцией В.И.Кузищина. Издание четвертое переработанное и наполненное. М., «Высшая школа», 2000. 366 с. URL: [http://www.sno.pro1.ru/lib/istoriya\\_rima/15.htm](http://www.sno.pro1.ru/lib/istoriya_rima/15.htm) (дата звернения: 29.04.2024).
26. История древнего мира. 3-е изд. Кн. 2. Расцвет древних обществ / Под ред. И. М. Дьяконова, В. Д. Нероновой, И. С. Свенцицкой. М.: Наука, 1989. 572 с.
27. Кареев М.И. Монархии Древнего Востока и греко-римского мира: очерк политической, экономической и культурной эволюции Древнего мира под господством универсальных монархий. М.: гос. пуб. ист. б-ка России, 2015.480 с.
28. Ковалев С.И., Штаерман Е.М. Очерки истории Древнего Рима. М.: государственное учебно-педагогическое издательство министерства просвещения РСФСР, 1956. 335 с.
29. Коваль А. П. Військово- політична та суспільна діяльність Гнея Помпея Великого: дис. ... канд. іст. наук. Київ, 2017. 272 с.
30. Коваль А.П. Причини початку громадянської війни в Римі в 49 р. до Р.Х.: Юлія і Красс. Грані. Історія. №4. 2016.6 с.
31. Кучма Р. Еволюція міжособистісних стосунків тріумвірів (на тлі змін політичної ситуації в Римській республіці I ст. до н. е. NAD WISŁA I DNIEPREM. 2019. 43 с.
32. Машкин Н. А. Принципат Августа. Происхождение и социальная сущность. Изд-во Академии Наук СССР, М.-Ленинград, 1949. 669 с.

- <https://ancientrome.ru/publik/article.htm?a=1405475004#n18> (дата звернения: 08.05.2024).
33. Мишулин А. В. Революции рабов и падение Римской республики. М., 1936. 164 с.
  34. Моммзен Теодор История Рима. 1857. 734 с.  
URL:[http://az.lib.ru/m/mommzen\\_t/text\\_1857\\_romische\\_geschichte-short.shtml](http://az.lib.ru/m/mommzen_t/text_1857_romische_geschichte-short.shtml)  
(дата звернения: 28.04.2024).
  35. Парфенов В.Н. 1987: Рим от Цезаря до Августа. Очерки социально-политической истории. Саратов. 147 с.
  36. Сергеев В. С. Очерки по истории древнего Рима. Ч. 1. М., 1938. 371 с.
  37. Смирин В. М. О политической позиции И. Цицерона в годы сулланской диктатуры (опыт разбора ранних речей) ВДИ. 1958. № 4. 15 с.
  38. Утченко С. Л. Гражданская война 49 – 45 гг. до н.э. 365 с. URL:  
<https://www.roman-glory.com/03-04-11> (дата звернения: 28.04.2024).
  39. Утченко С. Л. Древний Рим. События. Люди. Идеи. М.. Изд-во «Наука», 1969. 230 с. URL: <https://ancientrome.ru/publik/article.htm?a=1405384009>  
(дата звернения: 28.04.2024).
  40. Утченко С. Л. Идеино-политическая борьба в Риме накануне падения Республики (из истории политических идей I в. до н. э.). М., 1952. 298 с.
  41. Утченко С. Л. Кризис и падение Римской Республики / Издательство “Наука”. М., 1965. 287 с.
  42. Утченко С. Л. Юлий Цезарь. М.. Издательство «Мысль», 1976. 365 с. URL:  
<https://ancientrome.ru/publik/article.htm?a=1359389006> (дата звернения: 28.04.2024).
  43. Хвостов М.М. История Рима: конспективное изложение лекций пр.- доц. М.М. Хвостова, чит. в 1906/7 акад. году. Казань: Лито-тип. И.Н. Харитонова, 1907. 299 с.
  44. Циркин Ю. Гражданские войны в Риме. Побеждённые. Санкт-Петербург.: Издательство СПбГУ, 2006. 314 с.
  45. Этьен Р. Цезарь. М.: Молодая гвардия, 2003. 304 с.

46. Antecedents and outcome of the civil war of 49–45 BCE.  
URL:<https://www.britannica.com/biography/Julius-Caesar-Roman-ruler/Antecedents-and-outcome-of-the-civil-war-of-49-45-bce> (дата звернення: 27.04.2024).
47. Balsdon, J. «The Ides of March». *Historia: Zeitschrift für Alte Geschichte*. 1958. V. 7 (1). 94 p.
48. Battle of Ilerda, May-2 July 49 BC.  
URL:[http://www.historyofwar.org/articles/battles\\_ilerda.html](http://www.historyofwar.org/articles/battles_ilerda.html) (дата звернення: 29.04.2024).
49. Berger A. *Encyclopedic Dictionary of Roman Law* // Transactions of the American Philosophical Society. — 1953. New Series. Volume 43, Part 2. 558 p.
50. Billows R. *Julius Caesar: The Colossus of Rome*. London; New York: Routledge, 2009. 312 p.
51. Broughton T. *Magistrates of the Roman Republic*. New York: American Philological Association, 1952. Vol. II. 558 p.
52. Brunt P. A. *Italian Manpower 225 B.C. – A.D. 14*. Oxford: Oxford University Press. XXI. 2001. 762 p
53. Donald L. Wasson. *First Triumvirate*. 532 p. URL:  
[https://www.worldhistory.org/First\\_Triumvirate/](https://www.worldhistory.org/First_Triumvirate/) (дата звернення: 18.04.2024).
54. Fitzler K., Seek O. *Julius (132)* // RE. HBd. 19. 1918. 381 p.
55. Gelzer M. *Caesar: Politician and Statesman*. Harvard University Press, 1968. 335 p.
56. Goldsworthy A. *Caesar: Life of a Colossus* : Yale University Press, 2006. 583 p.
57. *Great Roman civil war*. 126 p. URL: <https://imperiumromanum.pl/en/wars/great-roman-civil-war/> (дата звернення: 27.04.2024).
58. Gruen E.S., *The Last Generation of the Roman Republic*, California U.P. 1974, 48 p.
59. *How the First Triumvirate changed ancient Rome*. 5 p.  
URL:<https://www.historyskills.com/classroom/ancient-history/anc-1st-triumvirate-reading/> (дата звернення: 18.04.2024).

60. Laignoux R. Politique de la terre et guerre de l'ager à la fin de la République. Ou comment César et les triumvirs ont «inventé» des terres pour leurs vétérans // MEFRA. T. 127/2. 2015. 18 p.
61. Leach J. Crassus. Review: Marcus Crassus and the Late Roman Republic by Allen Mason Ward // The Classical Review. New Series. 1979. № 29, 6 p.
62. Leach P. Pompey the Great. London - New York: Routledge, 1978. 266 p.
63. MacKendrick P. L. Nabobs as builders: Sulla, Pompey, Caesar. 1960, Mar. Vol. 55, № 6. 253 p.
64. Mark Toher. Octavian's arrival in Rome, 44 b.c. // Classical Quarterly, Vol. 54, No. 1 (2004), 10 p.
65. Ronald Syme. The Roman Revolution // Oxford at the clarendon press, 1939.- 568 p.
66. Santangelo F. Pompey and Religion. Hermes. 2007.135, H. 2. 231 p.
67. Schettler R. G. Review: Marcus Crassus, Millionaire by F. E. Adcock // The Classical World. 1970, Vol. 63, No. 9. 309 p.
68. Seager R. Pompey the Great: a political biography. 2nd ed. Malden, MA Oxford: Blackwell, 2002. 36 p.
69. Sertorius and Spartacus. Cambridge Ancient History. — 2nd ed. Volume IX: The Last Age of the Roman Republic, 146–43 BC. Cambridge: Cambridge University Press, 1992. 223 p.
70. Stanton G.R., Marshall B.A. The Coalition between Pompeius and Crassus in 60 – 59 B.C. ZAG. 1975. Bd. 24, H. 2. 219 p.
71. Taylor L.R Party politics in the Age of Caesar. Berceley. 1949. 280 p.
72. Tempest K. Brutus: the noble conspirator. New Haven, 2017. 365 p.
73. The first triumvirate and the conquest of Gaul. 4 p. URL:  
<https://www.britannica.com/biography/Julius-Caesar-Roman-ruler/Antecedents-and-outcome-of-the-civil-war-of-49-45-bce> (дата звернення: 24.04.2024).

## РЕЗЮМЕ

**Петухов В.В. «Соціально-політичний розвиток Римської республіки у період з 60-х до 30-х рр. I ст. до н. е.».**

Робота присвячена дослідженню суспільно – політичного розвитку Римської республіки 60 – 30 рр. I ст. до н.е. на тлі двох тріумвіратів та Громадянської війни. На основі широкого кола джерел показані різні аспекти життя та діяльності як верхівки влади так і простолюд у досліджуваний період. Зазначені фактори визначили подальшу зміну соціального життя, що є найважливішим показником трансформації суспільства.

Аналіз процесу Громадянської війни демонструє наполегливість зміни в соціально – політичному житті держави.

Звернення до даної теми визначається тим, що ніколи не було розглянуто аналіз двох тріумвіратів, як порівняльний аспект. В даній роботі реалізована перша спроба порівняти дві стадії правління державою через призму не зовсім спокійних подій. На основі аналізу джерел висвітлено процес формування революційних процесів, політичні проблеми та методи їх вирішення, розкрито становище народу у державі. У роботі досліджується роль суспільно – політичного фактору під час революційних подій Римської республіки.

## SUMMARY

**Petukhov V. "Social and political development of the Roman Republic in the period from the 60s to the 30s of the 1st century. to n. is."**

The work is devoted to the study of the social and political development of the Roman Republic in 60-30 of the 1st century. B.C. against the background of the two triumvirate and the Civil War. On the basis of a wide range of sources, various aspects of the life and activities of both the top of the government and the common people in the studied period are shown. These factors determined the further change of social life, which is the most important indicator of the transformation of society.

Analysis of the Civil War process demonstrates the persistence of changes in the social and political life of the state.

The appeal to this topic is determined by the fact that the analysis of the two triumvirates, as a comparative aspect, has never been considered. In this work, the first attempt to compare the two stages of state government through the prism of not quite peaceful events is implemented. On the basis of the analysis of the sources, the process of formation of revolutionary processes, political problems and methods of solving them are highlighted, the position of the people in the state is revealed. The work examines the role of the social and political factor during the revolutionary events of the Roman Republic.